

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə yolları və makroiqtisadi təsirləri:

Azərbaycan timsalında”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Cabbarov Mədət Mehdi

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos.Əhmədov Fəriz Saleh
_____ (imza)
“ ___ ” _____ 2019-cu il

“Büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə yolları və makroiqtisadi təsirləri:
Azərbaycan timsalında”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 60

Magistrant

Cabbarov Mədət Mehdi

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., b/m. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

**The ways of financing budget deficits and macroeconomic impacts: In the case of
Azerbaijan**

Abstract

The country uses different ways and tools to eradicate or reduce budget cuts. Both the appearance of budget cuts and tools for finalizing budget cuts affect the economy of the country on the macro level. While some of these tools can weaken the economy of the country and some of them can create the opportunity for the progress of it. The purpose of this research is to investigate which of these tools affect the economy of the country positively and negatively. Budget cuts being nowadays one of the main problems of developed and developing countries are based on a variety of reasons. In particular, after world war II restoration, social services, development, and other similar expenses led to the growth of budget cuts. How to end this budget cut has been always a subject of discussion as far. Countries use an array of tools to finalize budget cut. All of these are utilized for increasing taxes, internal and external loan, and privatization. Although these methods finalize budget cuts, they differ concerning influence on the economy. As being every time, today countries also want to achieve economic development by choosing the most optimal method. Ways chosen by Azerbaijan to finalize budget cuts and their macroeconomic effects will be compared.

Keywords: budget, budget cut, tax

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
SF	Suveren Fondlar
CIC	China Investment Corporation
QİA	Qatar Investment Authority
MG	Milli Gəlir
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I Fəsil BÜDCƏ KƏSİRİNİN MALİYYƏLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODO- LOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	10
1.1. Bütçə anlayışı və onun mahiyyəti.....	10
1.2. Bütçə kəsirinin məzmunu.....	20
1.3. Bütçə kəsirinin yaranma səbəbləri.....	24
1.4. Bütçə kəsirinin ölçmə üsulları.....	26
II Fəsil BÜDCƏ KƏSİRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ ÜSULLARININ MAKROİQTİSADI TƏSİRLƏRİ	30
2.1. Borclanmanın makroiqtisadi təsirlərinin təhlili.....	30
2.2. Özəlləşdirmənin Makroiqtisadi təsirlərinin tədqiqi.....	34
2.3. Valyuta ehtiyatlarından istifadə və makroiqtisadi təsirləri.....	38
2.4. Vergilərin artırılmasının bütçə kəsirinə təsirinin təhlili.....	41
III Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ-BÜDCƏ TƏN- ZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	43
3.1. Azərbaycan respublikasında bütçə kəsirinin səbəb olduğu makroiqtisadi problemlər və onların həlli yolları.....	43
3.2. Azərbaycanda bütçə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin prespektivlərinin tədqiqat istiqamətləri.....	48
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	63
ƏLAVƏLƏR	65
Cədvəllərin siyahısı.....	68
Diagramların siyahısı.....	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dissertasiya işinin məqsədi büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə yollarını öyrənmək və büdcə kəsirinin dövlət iqtisadiyyatına makro səviyyədə hansı təsirlərin göstərdiyinin araşdırmaqdır. Araştırmada Azərbaycanın büdcə kəsirlərini hansı vasitələrlə maliyyələşdirdiyini və bu vasitələrlə maliyyələşmənin iqtisadiyyata necə təsir etdiyi öyrəniləcəkdir.

Dissertasiyada işində ilk öncə büdcə kəsiri teorik baxımdan araşdırılacaq. Büdcə və büdcə kəsirinin nə olduğu mövzusunə toxunulacaq və büdcə kəsirlərinin ortaya çıxma səbəblərinin nə olduğu mövzusu araşdırılacaq. Büdcə kəsirlərinin ortaya çıxması ölkədən ölkəyə, ölkənin yerləşdiyi əraziyə, ölkənin iqtisadi vəziyyətinə, dünya üzrə iqtisadi böhran və iqtisadi yüksəlmə dövrlərinə görə dəyişir. Nəzəriyyədə büdcə kəsirlərinin səbəbləri iqtisadi mali səbəblər, hərbi səbəblər, təbii səbəblər, sosial səbəblər, siyasi səbəblər, iqtisadi böhranlar olaraq gösdərilir.

Dövlət bu və ya başqa səbəblərdən dolayı yaranan büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması üçün və ya büdcə kəsirinin azaldılması üçün müxtəlif yollardan, vasitələrdən istifadə edir. Həm büdcə kəsirinin ortaya çıxması həm də büdcə kəsirlərini maliyyələşdirmə vasitələri ölkə iqtisadiyyatına makro səviyyədə təsir edir. Bu vasitələrin bəziləri ölkə iqtisadiyyatını zəiflədə, bəziləri isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır. Tədqiqatın məqsədi bu vasitələrdən hansılarının ölkə iqtisadiyyatına mənfi, hansıların müsbət təsir göstərməsini araşdırmaqdır. Bu gün inkişaf edən və inkişaf etməyə davam edən ölkələrin əsas problemlərindən biri olan Büdcə kəsirləri müxtəlif səbəblərə əsaslanır. Xüsusilə II Dünya müharibəsi sonra bərpa, sosial xidmətlər, inkişaf və buna bənzər xərclər büdcə kəsirlərini artırdı. Bu kəsirin necə bağlanacağı hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlətlər bir çox vasitələrdən istifadə edir. Bunlar vergiləri artırmaq, daxildən və xaricdən borclanmaq, özəlləşdirmə istifadə edilməkdədir. Bu üsullar büdcə kəsirini maliyyələşdirsədə iqtisadiyyata təsiri baxımından fərqlilik gösdərir. Hər zaman olduğu kimi bu gündə

ölkələr bu vasitələrin ən optimalını seçərək iqtisadi inkişafa nail olmaq isdiyirlər Azərbaycanın büdcə kəsirlərini maliyyələşdirmək üçün seçdiyi yollar və makroiqtisadi təsirləri müqayisə ediləcək.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Bütün dövrlərdə büdcə kəsiri və onun ən effektiv üsullar ilə maliyyələşdirməsi problemi iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiq edilən problemin nəzəri, metodoloji və təcrübi aspektlərinin öyrənilməsinə dünyanın bir sıra iqtisadçıları tərəfindən müxtəlif tədqiqatlar həsr edilmişdir. Dünya alimlərindən A.Smit, D.Rikardo, C.MİL A.Vaqner, N.Q.Menkyu.C.M.Kcns öz əsərlərində bu problemin tədqiqinə geniş yer ayırmışlar. Postsovet məkanında L.N.Krasavina, Y.A.Danilov, V.V.Bulatov, X.Simmerman, V.N.Kolesnikov, B.A.Xeyfes, O.Y.Sviridov, VI.Y, Romanovski, D.Çemik, və digər alimlərin tədqiqatlarının aparıcı xəttini maliyyə-büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil etmişdir.

Tanınmış iqtisadçılarımızdan Z.Ə.Səmədzadə, Qarayev.A.İ., M.X.Həsənlı, D.A.Bağirov, Y.A.Kəlbıyev, V.Novruzov, A.F.Musayev, B.A.Xankişiye, M.M. Sadıqov, S.İ.Səfərov, A.M. Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, V.Ş.Qurbanov və.s maliyyə-büdcə siyasəti, dövlət büdcəsi və maliyyə sisteminin modern problemlərinin tədqiq edilməsinə öz əsərlərində xüsusilə yer ayırmışlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə yollarını və bu yolların hansı makroiqtisadi təsirlər gösdərdiyinin tədqiq etməkdir. Tədqiqatın vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- Büdcə kəsiri anlayışının öyrənilməsi.
- Büdcə kəsirin yaranma səbəblərinin öyrənilməsi.
- Büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə yollarının öyrənilməsi.
- Yaranan makroiqtisadi təsirlərin öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektini müasir mərhələdə respublikamızın maliyyə-büdcə siyasəti təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti isə müasir iqtisadi mühitdə maliyyə-büdcə siyasətinin iqtisadi mexanizmi, büdcə kəsirinin örtülməsi üsulları və makroiqtisadi təsirləridir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin yazılmağında analiz ilə sintez, həmçinin də induksiya ilə deduksiya üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində informasiya bazasının əsasını AR-nın qanunvericilik aktları (AR-nın Vergi Məcəlləsi, Büdcə sistemi haqqında Qanun, AR Konstitusiyası, Dövlət büdcəsi haqqında Qanun və digər yaxın olan qanunlar və Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlar), AR Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin iqtisadiyyat, büdcə, maliyyə, vergi və digər uyğun sahələrində qəbul olunan sərəncam, fərman, qərar və digər metodiki təlimatlardan ibarət olan normativ hüquqi aktlar, o cümlədən maliyyə və iqtisadiyyat sahəsində elmi fəaliyyətlə məşğul olan alimlərin bu sahədə problemlərin təhlili olunması və qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş elmi əsərləri (məqalə, monoqrafiya), həmçinin də Azərbaycan, ingilis və rus dillərində olan digər iqtisadi sahədə ədəbiyyatlar təşkil edir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə 68 səhifə təşkil edir.

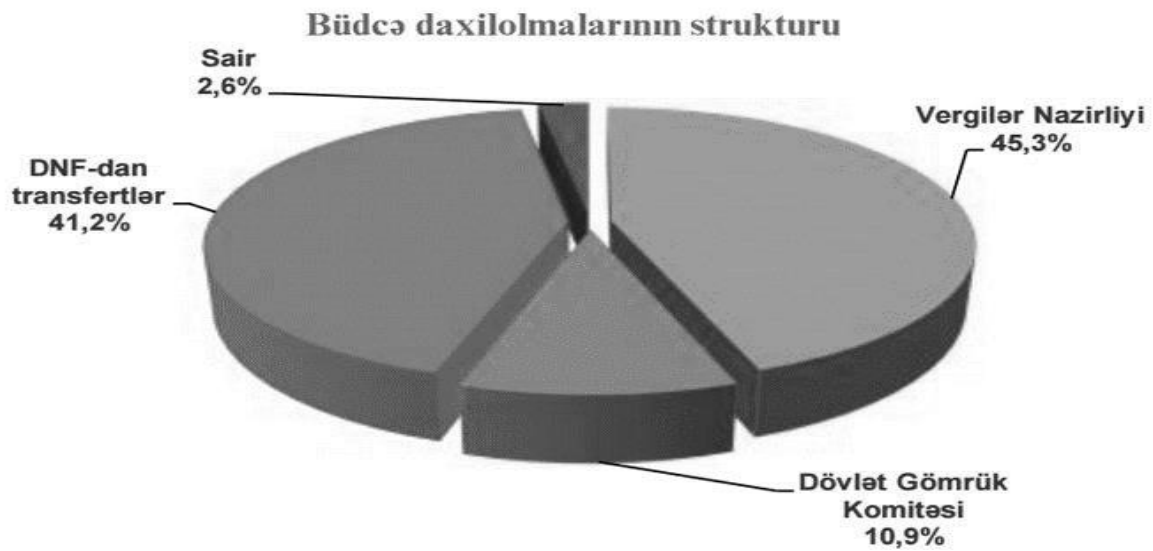
I Fəsil BÜDCƏ KƏSİRİNİN MALİYYƏLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Bütçə anlayışı və onun mahiyyəti

Bütçə, dövlətin əsas gəlir və xərclərini özündə ehtiva etməklə maliyyə sisteminin aparıcı halqası hesab edilir. Bütçə əsas maliyyə kateqoriyalarından biridir və onun vasitəsilə ehtiyatların toplanması və onların təyinatına görə xərclənməsi icra edilir. Respublikamızda bütçə münasibətləri AR Konstitusiyasına və “Bütçə sistemi haqqında” AR-nın Qanununa uyğun olaraq qurulur. Dövlət bütçəsi icra orqanı tərəfindən hazırki il üçün dövlətin qanuni qüvvəyə malik əsas maliyyə planı kimi tərtib olunur, parlament tərəfindən qəbul olunur və dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun təsis edilməsi və istifadəsi prosesi ilə əlaqədar iqtisadi pul münasibətlərini özündə təmsil edir. Müxtəlif mülkiyyət formasına malik müəssisələrin vəsaitləri və müəyyən qism əhalinin gəlirləri dövlət bütçəsinin köməyi ilə səfərbərliyə alınır. Bu vəsaitlər, əksərən, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiə gücünün möhkəmləndirilməsi, dövlət idarəetmə orqanlarının saxlanması sahəsində maliyyələşdirilməyə istiqamətləndirilir. Maliyyə vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsi vacib sosial-iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu, dövlət bütçəsində və dövlətin bütçəsindən kənar pul fondlarında toplanmış gəlirlərin dövlətin nəzərində saxladığı tədbirlərin icra edilməsi üçün əsas vasitə rolunu oynamasından aydın görünür. Məqsədyönlü istiqamətdə manevr etməklə iqtisadi və sosial inkişafın həlledici sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ölkə ərazisində vahid iqtisadi və maliyyə siyasətinin aparılması bu resurslar vasitəsi ilə mümkündür. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət bütçəsinin öz həlledici rolunu saxlaması ilə bərabər, onun ictimai istehsal və sosial münasibətlər sahəsinə təsir metodları dəyişilmişdir. Bütçə vasitəsilə həmçinin, Ümumi daxili məhsul (ÜDM) və Mərkəzi gəlirin (MG) yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tərəfdən tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, sosial siyasətin maliyyə təminatı, mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təsis edilməsi və istifadəsinə nəzarət də icra edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin maliyyə vəsaitləri, ilk

növbədə, iqtisadiyyat strukturunun yenidən qurulması, sosial inkişafın və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi sahəsinə yönləndirilməlidir. Lakin cari dövrdə büdcə gəlirləri və xərcləri eyni zamanda istehsalın genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiyaların stimullaşdırılması və tənzimlənməsi aləti kimi öz tətbiqini tapır. Həmçinin, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə dövlət himayəsi büdcə tərəfindən göstərilir. 2018 ci il büdcə gəlirləri aşağıdakı diaqramda büdcə gəlirləri və xərcləri isə əlavə 1 də gösdərilmişdir.

Diaqram 1: 2018 ci ilə aid büdcə daxilolmaları.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2019

Büdcə vəsaitinin sosial sahələrə yönləndirilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin sosial vəziyyəti cəmiyyətin inkişafının əsas tərkib hissələrindən biridir. Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin müdafiəsi ilə bərabər təhsil, səhiyyə və mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi kimi məsələlər sosial siyasətə daxildir. Maaliyyə planlaşdırılması prosesində büdcə xərcləri qeyri-istehsal sahəsinin müəssisələrinə xeyli dərəcədə təsir göstərir. Əsas maliyyə planı kimi, dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təsis edilməsi və istifadəsi bütün büdcə təşkilatları və müəssisələri ilə yaxından əlaqədardır. Yalnız büdcədən birbaşa maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatlar deyil, həm də kommertiya

fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət və özəl müəssisələr də bu əlaqəyə daxildir. Bütçə təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün ehtiyac duyulan maliyyə ehtiyatları, əksərən, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin ödənişləri sayəsində formalaşır (Rzayev P.Q.,2013). Bu nöqteyi-nəzərdən, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə ehtiyatlarının səfərbərliyə alınması və onların effektiv və təyinatına görə istifadəsinə bütçə nəzarətinin rolu artmaqda davam edir. (Zənnimizcə, müasir şəraitdə dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyəti iqtisadiyyatın istehsal tənəzzülündən qorunması və davamlı iqtisadi artıma nail olunmasında, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və investisiya aktivliyinin stimullaşdırılmasında, vergiqoymanın təkmilləşdirilməsi və vergilərin ödənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsinə nail olunması kimi əsas fəaliyyət sahələrində özünü əks etdirir. Gəlir bazasının gücləndirilməsi, dövlət xərclərinin təyinatına əsasən effektiv və məqsədyönlü istifadəsi, maliyyə nəzarət sisteminin yaxşılaşdırılması və dövlət borcuna nəzarətin gücləndirilməsi sahəsində tədbirlərin ardıcıl reallaşdırılması dövlət büdcəsinin köməyi ilə sosial-iqtisadi problemlərin çözülməsi məsələsini sürətləndirə bilər.

Məlum olduğu kimi, dövlət ilkin yaranma mərhələsində olduğu zaman onun əsas funksiyaları sərhədlərin qorunması və torpaqların artırılmasından ibarət olmuşdur. Siyasi həyatın aktivləşməsi, dəmir yolu tikintisində irəliləyiş, sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri XIX əsrin axırlarında həyata keçirilməyə başladı. Dövlətin iqtisadiyyatda oynadığı rol və iqtisadiyyata olan müdaxiləsi artdı. Xərc sistemində də dəyişikliklər özünü göstərdi: dövlətin sosial xərclərində sürətli artım hiss olunmağa başladı. XX əsrdə dövlətin büdcə siyasəti bir-birinə zidd istiqamətli iki iqtisadi təlim - Keynsçilik və monetarizm əsasında qurulurdu. Ziddiyyətlərin aradan qaldırılması naminə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruri hesab edilməsi Keynsçilik tərəfdarlarına məxsus idi. Bu təlimə görə, dövlətin iqtisadi siyasəti dövlət xərclərinin artırılması, tədavüldə olan pul kütləsinin genişləndirilməsi, vergilərin azaldılması kimi sahələrə yönləndirilirdi. Bununla yanaşı, bu tip siyasət büdcə kəsirinin artması və inflyasiyanın güclənməsi ilə sonlana bilərdi. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin qəbul edilməməsi, onun

azad sahibkarlıq üçün təhlükə kimi qiymətləndirilməsi isə monetaristlərə məxsusdur. Pul kütləsinin tənzimlənməsi, əsasən, monetaristlər tərəfindən müdafiə edilirdi. Lakin monetarizm yalnız pul nəzəriyyəsi deyil, eyni zamanda təkrar istehsalda pulun rolu barədə nəzəriyyədir. Monetaristlərin fikrincə, dövlət tərəfindən tələbin tənzimlənməsi bazar qüvvələrini pozur, uzunmüddətli planda isə inflyasiya meyllərinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Geniş təkrar istehsal və iqtisadi böyümə həm individual (müəssisə) səviyyədə, həm də cəmiyyət ölçüsündə baş verir. Strukturu baxımından, iqtisadi nəzəriyyə makroiqtisadiyyat və mikroiqtisadiyyatdan ibarətdir. Mikroiqtisadiyyata sahibkarlıq kapitalının və rəqabət mühitinin formalaşması üçün iqtisadi qanunauyğunluqlar daxildir. Ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətləri, məsrəflər, firmanın fəaliyyət mexanizmi, qiymətin əmələgəlməsi və əməyin motivləşdirilməsi onun təhlil mərkəzinin əsasını təşkil edir. İctimai səviyyənin inkişafını müəyyən edən ilkin proporsiyalar mikrosəviyyədə formalaşır. Makroiqtisadiyyat Mərkəzi iqtisadi sistem fəaliyyətlərinin tədqiqi ilə artıq formalaşmış mikroproporsiyalara əsaslanaraq məşğul olur. Mərkəzi məhsul, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, inflyasiya, məşğulluq onun tədqiqat obyektini təşkil edir. Belə olduqda hər bir mikroproporsiya müstəqil xarakter daşıyır. Real iqtisadi mühitdə mikro və makro iqtisadiyyat bir-biri ilə qarşılıqlı təsir göstərir. İqtisadi fəaliyyət makroiqtisadi səviyyədə bu və ya digər dərəcədə iqtisadi stabilizator və tənzimləyicilərin köməyi ilə dövlət tənzimlənməsinə məruz qalır. Bu tənzimlənmə iqtisadi inkişafın keçid dövründə, bazar münasibətlərinin formalaşdığı və bürokratik metodların məhv olduğu bir şəraitdə daha sərt şəkildə alır. Bu əlaqələrin əsası konkret şəkildə, ilk dəfə olaraq C.Keyns tərəfindən tədqiq edilmişdir. İstehsal həcmi ilə istehlak həcmi və investisiya qoyuluşları ilə hazır məhsul kütləsinin həcmi arasında kəmiyyət asılılığı C.Keyns tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif səviyyələri əhatə etməsindən asılı olmayaraq, mikro və makroiqtisadiyyat bir məqsədə - cəmiyyət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə iqtisadi artıma təsir edən amillərin və qanunauyğunluqların araşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir. Məhdud ehtiyatlarla (torpaq, əmək, kapital, sahibkarlıq) istehsalın yüksəldilməsinin ümumi təhlili

vasitəsilə sosial-iqtisadi həyat ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədlərinin formalaşdırılması mümkündür. Bunlara istehsal həcmnin stabil artımı (iqtisadi artım), azad rəqabət şəraitində qiymətlərin sabitliyi, yüksək məşğulluq səviyyəsi, xarici ticarət balansının tarazlığının saxlanması daxildir. Keynsçiliyin əsas məqsədini yüksək məşğulluq səviyyəsi və iqtisadi sabilliyin əldə olunması təşkil edir. Dövlətin büdcə-vergi siyasəti isə bunların təmin olunmasının əsas aləti kimi çıxış edir. Mərkəzi gəlirin və sərvətin müxtəlif qruplar arasında yenidən bölüşdürülməsinə isə inflyasiya səbəb olur. Vəsaitlər dövlətə xüsusi sektordan ötürülür. Inflyasiyanın əsas faktorlarından biri sayılan büdcə kəsiri “inflyasiya vergisi” vasitəsilə örtülür. Real pul vəsaitlərinə malik olan hər kəs tərəfindən ödənilir. Bu, avtomatik olaraq ödənilən bir vergidir. Belə ki, inflyasiyaya uğradıqda pul kapitalı öz dəyərini itirir. “Inflyasiya vergisi” gerçək pul qalıqları qiymətinin aşağı düşmə göstəricisidir. Bu zaman, gəlirlərin indeksasiyası sisteminin gerçək gəlirləri hansı dərəcədə qorumasından asılı olaraq, indeksasiya olunmuş gəlirlərə sahib şəxslər inflyasiyadan sığortalanmış olurlar. Aradır isə, inhisarçı vəziyyət alan resurs və əmtəə satıcıları öz gerçək gəlirlərini çoxalda bilirlər. Real aktivlərə sahib olan şəxslər (antikvariat, zinət əşyaları, incəsənət əsərləri, daşınmaz əmlak və s.) özlərini inflyasiyadan daha etibarlı müdafiə edirlər. Belə ki, bu əmtəələrin qiymətlərindəki artım ölkədə ümumi inflyasiya səviyyəsinin qarşısını alır. Yüksək inflyasiya tempi və qiymətlərdəki dəyişiklik müəssisə və təşkilatlarda maliyyə planlaşdırılmasının mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsi olaraq, qeyri-müəyyənlik və biznesin təşkili riski yüksəlir. İnvestisiyalar qısamüddətli səciyyə daşıyır və spekulyativ əməliyyatların xüsusi kütləsi artır. Cəmiyyətdə siyasi sabitlik azalır, sosial gərginlik çoxalır və Mərkəzi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin azalması iqtisadiyyatın açıq sahəsində qiymətlərin yüksək dərəcədə artım sürəti səbəb olur. Və bununla da, yerli istehsalçılar iflasa uğrayır, işsizlik çoxalır, idxal səviyyəsi artır, lakin ixrac səviyyəsi isə azalır. Daha sabit xarici valyutaya tələb artır, xaricə kapital axınının və valyuta bazarında alverin artırılması ilə bərabər, pul formasında toplanmış əmanətlərin real dəyəri aşağı düşür, real aktivlərə olan tələb isə artır. Bunun nəticəsi olaraq, bu aktivlərin

qiyməti qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsi ilə müqayisədə daha sürətlə artır. Müəssisələr və fərdi şəxslər dəyərini itirməkdə olan pul kütləsindən azad olmaqla real aktivlərin əldə edilməsinə çalışır, həmçinin, dövlət büdcəsinin real gəlirlərində azalma və quruluşunda dəyişmə baş verir (Atakişiyev M.C., 2010).

Öz funksiyalarının reallaşdırılması üçün dövlətin imkanları da getdikcə minimuma düşür, büdcə kəsiri və dövlət borcu yüksəlir. Məhz bu baxımdan, inflyasiya sürətinin minimum səviyyədə saxlanması dövlətin fiskal siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab edilməlidir. Qarşıdakı ilin büdcə layihələri hazırlanan zaman, inflyasiyanın proqnoz sürətinin aşağı salınması və caiz səviyyədə müəyyən edilməsinə səy göstərilməlidir. Bunun üçün, sosial iqtisadi inkişafın proqnoz keyfiyyətinin artırılmasından əlavə, büdcənin xərc hissəsinin formalaşdırılması baxımından düzgün qərarların qəbul edilməsi lazım gəlir. Əksərən, dövlətin fiskal siyasəti avtomatik fiskal və diskresion siyasətə bölünür. Diskresion fiskal siyasət, ÜDM-un gerçək həcminə, inflyasiyaya, məşğulluğa iqtisadi təsir göstərilməsi məqsədilə dövlət xərclərinin və vergiqoymanın məqsədli şəkildə tənzimlənməsi deməkdir. Avtomatik fiskal siyasət dedikdə isə, quraşdırılmış stabilləşdiricilər sisteminə əsaslanan siyasət başa düşülür. Qurulmuş və yaxud avtomatik stabilləşdirici, hökumət hər hansı addım atmadığı halda iqtisadi sferada gerçəkləşən dəyişikliklərə avtomatik reaksiya göstərən iqtisadi mexanizmlər deməkdir. Vergi daxilolmalarının dəyişməsinə qurulmuş stabilləşdiricilərə aid etmək olar. Vergilərin məbləği gəlirlərin həcmindən asılı olur. Belə olarkən, progressiv vergiyə cəlb olunmadan istifadəyə baxılır. Məhz elə bu səbəbdən, vergi daxilolmaları ÜDM-un aktiv yüksəliş vaxtında avtomatik olaraq yüksəlir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi yüksəlişin tənzimlənməsinə və alıcılıq qabiliyyətinin mənfiyə salınmasına dəlalət edir. Əksinə, vergi daxilolmaları iqtisadi tənəzzül dövründə avtomatik olaraq aşağı düşməyə başlayır. İqtisadi tənəzzül dövründə məcmu tələbin birdən enməsinə mane olan işsizlik üçün müavinət və uyğun sosial ödəmələr sistemi, əhalinin azgəlirli təbəqəsinə yardım edən proqramları və s. büdcə xərcləri sferasında qurulmuş stabilləşdiricilərə aiddir. Dünya təcrübəsi vergiyə cəlb etmə sisteminin daim hərəkətdə olduğunu və bazara, elmi-texniki

tərəqqinin tələblərinə, təkrar istehsal prosesinə çox gözəl uyğunlaşaraq dəyişdiyini göstərir. ABŞ-da 80-ci illərdə diskresion fiskal siyasətin başlanması ilə əlaqələndirilmiş 2 vergiyə cəlb olunma islahatının keçirilməsini misal çəkmək olar. 1972-1974-cü illərdə Nikson administrasiyası avtomatik fiskal siyasət təcrübəsini geniş tətbiq etmişdir. Bu dövrdə elastiklik mexanizmindən istifadə olunurdu ki, bu da vergi daxilolmalarını iqtisadi konyunkturanın dəyişməsindən asılı hala salan bir mexanizm idi. Lakin vergi sisteminin bu tərzdə avtomatik reaksiyası öz neqativ nəticələrini kəskin büdcə kəsiri və tənəzzül dövründə nəzərəcərpacaq tərzdə büruzə verir. Bu səbəbdən, bu sistemin hökumətin qərarı ilə reallaşdırılan vergi proqramları ilə əvəz edilməsini təsadüfi hesab etmək düzgün olmazdı.

Azərbaycanda həyata keçirilən fiskal siyasət də diskresion adlandırıla bilər. Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçid təcrübəsindən irəli çıxaraq islahatların həyata keçirilməsinə maneə törədən müsbət və mənfi faktorları üzə çıxarmağa çalışaq. Vergi sisteminin bir sıra funksiyaları - fiskal, stimullaşdırıcı və bölüşdürücü funksiyaları yerinə yetirdiyi məlumdur. Demək olar ki, vergi sisteminin fiskal funksiyası 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər işləmirdi. Baxmayaraq ki, güclü vergi təzyiqi mövcud idi, maliyyə resursları, hətta ilkin xərcləri belə təmin edə bilmirdi. Həmçinin, istehsalın stimullaşdırılması funksiyası da həyata keçirilmirdi. Təcrübə göstərir ki, yığım və əmanətlərin azalması prosesinin başlanğıc nöqtəsini vergi ödəyicisindən gəlirin 30%-ə qədərini tutulması təşkil edir. Vergilər müəssisələri və əhalini gəlirlərin 40-50%-dən məhrum edərsə, bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının praktiki cəhətdən ləğvinə, istehsalın azalmasına və vergidən yayınma hallarının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Respublikamızda vergilərin ödənilməsindən yayınmaların hazırda da mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. Vergilərin bölüşdürücü funksiyasının yerinə yetirilməsi problemi indiyə qədər öz müsbət həllini tam olaraq tapmamışdır. Hələ də, vergilərin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında möhkəmləndirilməsinin dəqiq sistemə malik olan büdcə sistemi mövcud deyildir. Xarici kapital axını üçün güzəştli vergi rejiminin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyətdə olan vergi sisteminin yenidən qurulması, əmtəə istehsalçıları üçün

əlverişli vergi şəraitinin yaradılması, investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması kimi məsələlər həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətlərin praktiki olaraq bütün dövlət və yerli vergilərlə birbaşa əlaqələndirilməsi lazımdır. Yuxarıda sadalananlar büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malik olan əsas istiqamətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələri üzrə minimum, ticarət, təchizat, vasitəçilik təşkilatları üçün isə maksimum vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi;
- əlavə dəyər vergisi dərəcəsinin mütəmadi olaraq azaldılması;
- investisiyalar üzrə vergi güzəştlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Son zamanlar nail olunmuş makroiqtisadi sabitlik və valyuta bazarında sabit və proqnozlaşdırıla bilən vəziyyəti təmin edən strateji valyuta ehtiyatları nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Dövlət idarəetmə sistemi tərəfindən struktur islahatları həyata keçirilmiş, müəssisələrin böyük əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq şəkildə təşkil etməyə müvəffəq olmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyətində əsaslı inkişaf müşahidə olunmuş, nəzarətedici və yoxlayıcı orqanlar tərəfindən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə əsassız müdaxilənin aradan qaldırılması, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin azalması, iqtisadiyyatın liberallaşmasının dərinləşməsi sahəsində mühüm irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bir sıra əhəmiyyətli addımlar vergi və gömrük sistemlərində də atılmışdır. Vergi və Gömrük Məcəllələri qəbul edilmiş və ilbəl onların təkmilləşdirilməsi sahəsində məqsədyönlü işlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə yerini onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi müəyyən edir və ölkənin müstəqil siyasətinin həyata keçirilməsinə öz qatqısını göstərir. İnformasiya, texnologiya, işçi qüvvəsi və kapital hərəkəti istiqamətində ölkələr arasında mövcud maneələrin azaldılmasına ötən əsrin axırlarında güclənən qloballaşma prosesi şərait yaratmışdır. Belə bir şəraitdə, respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən öz ehtiyatlarının artırılması və həmçinin dünyanın iqtisadi ehtiyatlarının cəlb olunması məqsədi ilə Mərkəzi rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsidir. Bu səbəbdən, ölkədə investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi

və yüksək texnologiyaları mənimsəməyə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşması daha aktiv şəkildə davam etdirilməlidir. İqtisadiyyat strukturunda tarazlığı təmin edən və kapitalın sahələrarası axınına məhdudiyyət qoymayan qiymətli kağızlar və maliyyə bazarları inkişaf etdirilməli, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində həyata keçirilən islahatlar daha da gücləndirilməlidir. Xüsusi kapitalın vacib infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi üçün mexanizm işlənilib hazırlanmalı və təkmilləşdirilməlidir. Təkrar istehsal prosesində dövlət büdcəsi mühüm iqtisadi, sosial və siyasi rola malikdir. Mərkəzi gəlirin sahələr arasında yenidən bölüşdürülməsi prosesi büdcə vəsaitləri vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə resursları daha rentabelli sahələrdən aşağı rentabelli sahələrə büdcə vasitəsilə ötürülür. Qeyri-istehsal sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların saxlanılmasında, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında büdcə böyük rola malikdir. Bundan başqa, büdcənin köməkliyi ilə gəlirlərin inzibati ərazilər arasında yenidən bölüşdürülməsi də həyata keçirilir və Mərkəzi gəlirin 30-40%-i büdcənin köməkliyi ilə bölüşdürülməlidir. ÜDM-un ərazilər üzrə yenidən bölüşdürülməsində subvensiyalar, transferlər əhəmiyyətli rol oynamaqla bərabər, onlar arasında iqtisadi və sosial inkişafın tarazlaşdırılmasına xidmət etməlidir. Hökumətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasında büdcə xərcləri əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlət iqtisadi inkişaf templərini və ərazilər arasındakı münasibətləri dövlət büdcəsinin köməyi ilə tənzimləyir. Büdcə sisteminin fəaliyyəti vahidlik, büdcə halqalarının müstəqilliyi, büdcəsinin aşkarlığı, büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinin səmərəliliyi və iqtisadiliyi, büdcə vəsaitlərinin ünvanlı və məqsədli səciyyə daşması kimi prinsiplərə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununda ilk iki prinsip büdcə sisteminin qurulmasının rəsmi əsası kimi verilmişdir. Qalan prinsiplər isə qanunun ayrı-ayrı maddələrinin tərkibində qeyd edilir. Ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində dövlət büdcəsi birinci dərəcəli rol oynayır. Buna görə də, dövlətin bir sıra tədbirlər görməsi, vəsaitlərin müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə aşağı səviyyəli büdcə halqalarında vergilərin və digər gəlirlərin büdcəyə ödənilməsinin qanunvericilikdə

müəyyən edilmiş qaydaların pozulduğu, büdcəyə tam həcmdə daxil olması təmin edilmədiyi hallarda məqsədəuyğundur:

- ərazilərdə icra edilən proqram və tədbirlərin bilavasitə maliyyələşdirilməsinin qismən dayandırılması;

- vəsaitlərin qarşılıqlı hesablaşmalar, köçürmələr, subvensiyalar və dotasiyalar vasitəsilə verilməsinin məhdudlaşdırılması və büdcə ssudalarından istifadənin genişləndirilməsi;

- müvəqqəti maliyyə yardımı təşkilatının tətbiq edilməsi və s.

Büdcə halqaları üzrə dövlət xərclərinin bölgüsü dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının sosial-iqtisadi problemlərinin həllindəki hüquq və məsuliyyətlərinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Məsələn, müdafiə xərcləri tam həcmdə mərkəzləşdirilmiş xərclər vasitəsilə maliyyələşdirildiyi halda, təhsil xərcləri əsasən rayon və şəhər büdcələri hesabına maliyyələşdirilir. Lakin dövlət büdcəsinin aşağı halqası kimi fəaliyyət göstərən rayon və şəhər büdcə xərclərinin əsas hissəsi mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan subvensiya və dotasiyaların köməyi ilə maliyyələşdirilir. Bu praktika, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının büdcə gəlirlərinin və xərclərin formalaşdırılmasında passiv mövqe tutmasına gətirib çıxarır. Rayon və şəhər büdcə xərclərinin formalaşdırılmasında rayon, şəhər icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması və konkretləşdirilməsi tələb olunur. İstənilən səviyyəli büdcələrə gəlir və xərclərin uzunmüddətli bağlanması təmin edilməlidir. Bunun həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsinin səviyyələri Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununda təsbit olunmalıdır. Büdcə ilinin sonunda hər ilin dövlət büdcəsi üzrə təsdiq edilmiş xərclərin icra müddəti bitir. Büdcə vəsaitləri, eyni zamanda, bir maliyyə ilindən daha artıq müddəti əhatə edən və sonrakı illərin büdcələrinə daxil edilən uzunmüddətli və məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilə bilər. Büdcə əlavəsi kimi, məqsədli proqramların maliyyələşdirilmə həcmi sonrakı maliyyə ili üçün təsdiq edilir. Büdcə xərcləri planlaşdırılarkən və icra edilərkən proqram məqsədli metodlardan istifadə mexanizmi gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməlidir.

1.2. Büdcə kəsinin məzmunu

İnsan yarandığı vaxtdan müasir dövrə qədər insan öz tələbatını ödəməyə çalışmış və məhz tələbatın ödənilməsi birinci əmək bölgüsü, sonra isə ikinci və üçüncü əmək bölgüsünə səbəb olmuşdur. Tarixi mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi müəyyən vaxtdan sonra dövlətin yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlətin isə öz ordusu, müxtəlif sahələrdə çalışan işçiləri (idarəetmə aparatı) və əlbəttə ki, (bu dövlətin saxlanması üçün) büdcəsi lazım idi. İlk dövrlərdə yaranan büdcənin xərcləri daha çox müharibələr zamanı çəkilən hərbi xərclərin, zaman keçdikcə isə müxtəlif infrastruktur tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilirdi. Maliyyə vəsaitlərinin toplandığı “büdcə” anlayışı isə orta əsrlərdə daha çox İngiltərədə aktual idi. Artıq XVIII-XIX əsrlərdə İngiltərədə iqtisadi inkişaf başladıqda belə bir fikir formalaşmışdı ki, dövlət xərclərini azaltmaq lazımdır - insanlar özləri müəyyən etməlidirlər vəsaitlərini hara və necə xərcləsinlər. Adam Smitin “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” və Con Styuart Millin “Siyasi iqtisadın əsasları” əsərləri dövlətin əsas vəzifəsi kimi xarici təhlükələrdən qorunmağı müəyyən edirdi. Növbəti mərhələlərdə dövlətin həll etməli olduğu problemlərin sırasına sosial məsələlər də aid edilirdi (Şəkəreliyev Ş.A., 2009)

Dövlət xərcləri xüsusilə müharibələr dövründə artırdı. Belə ki, İngiltərə apardığı müharibələri büdcə xərclərinin artırılması hesabına maliyyələşdirirdi. Üilyam Petti “Vergilər və yığımlar haqqında traktat”da dövlət xərclərinin artmasına təsir edən

bir neçə səbəblərin olmasını vurğulayırdı;

- vətəndaşlar hesab edirdi ki, vergiləri ödəməkdən boyun qaçırmaqla, onlar dövlətin ödənilən vergilər müqabilində hər hansı bir tədbiri həyata keçirəcəyinə inanmır və vergilər düzgün məbləğdə tutulmadığını, toplanan vəsaitlərin isə israfçılıqla sərf edildiyi göstərirdi. Təbii ki, bu da dövlətin daha çox vəsaitlər xərcləməsinə gətirib çıxarır;

- vergiləri ödəməkdən boyun qaçınmağın digər səbəbi vergilərin pul formasında ödənilməsi, əmtəə formasında büdcəyə alınmaması hesab edilirdi:
- vergitutma hüququ ilə bağlı əhali arasında şübhələrin olması və verginin ödənilməsində aydın olmayan məqamların çoxluğu idi;
- pul vəsaitlərinin çatışmazlığı və monetar siyasətdə nizamsızlıq mövcud idi;
- hərbi xərclərin artması nəticəsində dövlət büdcəsinin xərcləri böyüyürdü və s.

Dövlətlər cəmiyyət halında yaşayan insanların ümumi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün qurulmuş müəssisələrdi deyə bilərik. Bütün hökumət quruluşları, başda da dövlət olmaq üzərə, vəzifələrini yerinə yetirmək üçün özlərinə maddi və qeyri maddi mənbə yaratmağ və istifadə etmək məcburiyyətindədir. Çünki insanların cəmiyyət halında yaşamalarından yaranan ictimai ehtiyaclarının qarşılınması ictimai xidmətlərlə qarşılır. Dövlət ictimai xidmətləri təklif edə bilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinə sahib olması kimi onları istifadə etməsi də lazımdır. Dövlətin gələcək bir dövr ərzində maliyyə mənbələri və xərcləmələr bərabərliyi büdcənin köməyi ilə həyata keçirilir. Büdcənin büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri olmaqla iki hissəsi vardır. Büdcə gəlirlərini vergi gəlirləri və digər gəlirlər olaraq ikiye ayıra bilərik. Büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyini vergi gəlirləri təşkil edir. Vergi gəlirlərinin büdcə gəlirləri içərisində payı ölkədən ölkəyə dəyişir. Vergi gəlirlərinin büdcə gəlirləri içərisində payı bir çox ölkədə 80% ilə 90% arasında dəyişir. Dövlət büdcəsində xərclər dövlət sektorunda tələbat (Dövlət işçiləri əmək haqqı və cari dövlət istehlakı üçün alınan mallar), dövlət investisiyaları (məsələn, yolların və ya limanların tikintisi üçün xərclər), özəl sektor köçürmələr (təqaüdçülərə sosial müavinətlər, pensiya ödənişləri, veteranlara sosial ödənişlər və s) dövlət borcu ödənişləri kimi hissələrə bölmək olar. Büdcə gəlirləri həmişə büdcə xərclərinə bərabər deyil. Büdcə kəsiri dövlət büdcəsinin xərcləri gəlirdən çox olduqda meydana gəlməkdədir. Büdcə kəsiri bütövlükdə büdcə xərclərinin büdcə ilində büdcə gəlirlərini aşmasıdır. Məsələn, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirləri 2005-ci ildə 2,16336 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xərcləri isə 2,25336 milyard dollar oldu. Büdcə 90 milyon ABŞ dolları məbləğində bir çatışmazlıq verdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, inkişaf edən iqtisadiyyatlarda və keçid

iqtisadiyyatlarda öz ölkələrindəki hökumətlərin əksəriyyəti öz xərclərini əhatə edə bilməzlər nəticədə büdcə açıqları yaranır. Beləliklə, qəbul ediləcək kəsr məbləği, iqtisadiyyata qısa və uzun müddətli təsir inkişafına təsir edir .

Hökumətin dövlət büdcəsinin vəziyyətinin dəyişməsinin və dövlət xərclərinin, vergiyə cəlb edilmənin tam məşğulluğun və inflyasiyasız Ümumi Mərkəzi Məhsul istehsalının təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər Büdcə - vergi (fiskal) siyasəti adlanır. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsində büdcə-vergi siyasətinin düzgün icra edilməsi vacib rol oynayır. Dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasət bəzən büdcə kəsinin mövcudluğuna imkan yaradır. Qısa müddətli perspektivdə stimullaşdırıcı büdcə - vergi siyasəti (fiskal ekspansiya) iqtisadiyyatın dövrü enməsinin aradan qaldırılması məqsədini güdür. G -dövlət xərclərinin artırılması və T - vergilərin aşağı salınması vasitəsilə buna nail olmaq mümkündür. Siyasətin bu növü müəyyən mərhələdə istehsalın stimullaşdırılması və ayrı - ayrı sahələrə görə dövlət xərclərinin artırılması məqsədini daşısa da, sonradan büdcə kəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin, vergilərin aşağı salınması siyasəti uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi potensialın artmasına və istehsal faktorları təklifinin genişlənməsinə səbəb ola bilər. Məhdudlaşdırıcı büdcə-vergi siyasətinin məqsədi - iqtisadiyyatın dövrü qalxmasının məhdudlaşdırılmasıdır. G - dövlət xərclərinin aşağı salınması və T - vergilərin artırılması vasitəsilə buna nail olunur. Bu tədbir, qısa müddətli perspektivdə işsizliyin artması və istehsalın azalması hesabına tələb inflyasiyasının azalmasına şərait yaradır. Artan “vergi dairəsi” uzun müddətli mərhələdə məcmu təklifin enməsinə imkan yarada bilər. Dövlət xərcləri və vergilər bərabər həcmdə artdığı zaman, xalis Mərkəzi məhsul da eyni həcmdə artır. Bu, qısamüddətli perspektivdə fiskal siyasət tədbirlərindən biri hesab edilən tarazlaşdırılmış büdcənin multiplikatoru adlanır. Büdcənin tarazlaşdırılmasının əldə edilməsi büdcə siyasətinin əsas məqsədini təşkil edir və yaxud da tarazlaşdırılmış büdcə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət etməlidir. Bununla bağlı olaraq aşağıdakı konsepsiyaya nəzər salmaq. Dövlət büdcəsinin “tarazlaşdırma konsepsiyası”nın mahiyyətini izah etmək. Hazırkı və gələcək hadisələr iqtisadi subyektlər tərəfindən uyğun olaraq qiymətləndirilir. Borcların tez və ya gec

ödənməsinin lazım olması fikri irəli sürülür, dövlət borclanmasındakı artım onlar tərəfindən gələcəkdə vergilərin artması kimi qəbul edilir, bunun səbəbi dövlətin vergilərdən başqa gəlir mənbəyinin olmamasıdır. Belə olan halda, dövlət xərclərinin artırılması və vergilərin azaldılması sayəsində borclanmanın artmasının formalaşmasının heç bir əhəmiyyəti qalmır. Bunun əks etdirilməsi aşağıdakı kimidir:

$$T_{\text{cari}} + T_{\text{gələcək}}/(1+i) - G_{\text{cari}} + G_{\text{gələcək}}/(1+i)$$

Bu ifadə, eyni zamanda dövlət büdcəsinin məhdudlaşdırılması da adlandırılır. Büdcə tarazlaşdırılmasından danışdığımız zaman dövlət büdcəsi və gəlirlərin səviyyəsi məsələsindən yan keçmək olmaz. Növbəti ildə hökumətin hansı əmtəə və xidmətləri qazanması, hansı sosial ödəmələri həyata keçirməsi və müxtəlif vergili daxilolmalar səviyyəsində özünün xərclərinin böyük əksəriyyətini hansı cür maliyyələşdirəcəyi dövlət büdcəsi vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq, vergilər əmtəə və xidmətlərin tədarükünü və sosial ödəmələrin bütün məbləğini ödəyə bilmir. Əgər hökumət xərcləri gəlirlərin səviyyəsindən yüksək olarsa, onda büdcə kəsirindən danışmaq lazımdır. Dövlət tədarükünün $G=200$ səviyyəsində olduğunu fərz edək. Eyni zamanda, dövlət gəlirlərinin bütün həcmi gəlir vergisindən daxil olmaların təşkil etdiyini fərz edək. t stavkası isə gəlirlərin səviyyəsinə mütənasib olaraq müəyyən edilir və $0,2$ -yə bərabər götürülür. Deməli, vergi daxilolmalarının ümumi məbləği gəlirlərin səviyyəsinə artırılmış vergi stavkasının həcmiə bərabərdir və yaxud da $t_y=0,2U$. Uyğun olaraq, gəlirlərin səviyyəsi sıfır bərabər olarsa, toplanan vergilərin məbləği də sıfır bərabər olur. Gəlirlər 500 vahid artarsa, bu məbləğ 100 təşkil etmiş olur. Son olaraq, gəlirlərin səviyyəsi 1000-ə çatarsa, o zaman ümumi vergi daxilolmaları dövlət xərclərinin məbləğinə bərabər olacaqdır. Gəlirlərin səviyyəsi 1000 vahiddən aşağı olduqda, büdcə kəsirinin yaranacağı aydın görünür, bu o deməkdir ki, G -dövlət xərcləri vergilərin məbləğindən artıq olacaq. Gəlirlərin səviyyəsi 1000-ə bərabər olduqda isə, dövlət büdcəsi tarazlaşdırılmış olur, gəlirlərin səviyyəsi yüksək olduğu zaman isə büdcə artığı formalaşır (Rzayev P.Q., 2013).

1.3. Büdcə kəsirinin yaranma səbəbləri

Dünya ölkələrinin təcrübəsi iqtisadiyyatın böhranlı durumunda iqtisadi siyasətin qarşısındakı əsas vəzifələrindən biri olan tarazlı büdcənin yaradılmasına həmişə nail olmağın mümkün olduğunu göstərmişdir. Xüsusən də, keçid iqtisadiyyatı şəraitində büdcə kəsirindən qaçmaq qeyri-mümkündür, ayrı cür desək, bu bir obyektiv zərurətdir. Maliyyə ilində dövlət büdcəsinin xərclərinin onun gəlirlərindən çox olan hissəsi büdcə kəsiri adlanır:

$$D = G - T$$

İşgüzar fəallığın, investisiya tələbinin artırılması vasitəsilə iqtisadiyyatın böhranlı durumunu aradan qaldırmaq olar. Bunun üçün də, dövlət xərclərinin artırılması və gəlirlərin azaldılması tələb edilir. Tənəzzül durumunda olan iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədinin həyata keçirilməsinə dövlət xərclərinin artırılması və gəlirlərinin azaldılması xidmət edir. Vaxtilə, C.M.Keyns iqtisadiyyatın periodik enmə dövründə defisitli büdcə durumunda maliyyələşmənin işgüzar fəallığın canlandırılmasında, investisiya tələbinin stimullaşdırılmasında hələdici və önəmli rola malik olduğunu göstərmişdir. Belə stimullaşdırıcı iqtisadi siyasətin büdcə kəsirinin yaranması zərurətini ortaya çıxardığını aydın görmək olur.

Dayanıqlı büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olan amillər aşağıdakılardır:

- Dövlət xərclərinin müharibə, böyük təbii fəlakətlər və ya digər sosial qarşıdurmalar zamanı artırılması;
- büdcə xərclərinin qeyri-rasional strukturu dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafına iri həcmli investisiya qoyuluşlarının yatırılması ilə bağlıdır;
- periodik enmələr və iqtisadiyyatın “*bərpa stabilizatoru*”;
- vergilərin iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məqsədilə azaldılması. “Vergi dairəsi” iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məqsədilə azaldılır, vergi güzəştləri vergiyə cəlb olunma sistemində öz tətbiqini tapır.
- “qeyri-səmərəli büdcə mexanizmi” onun dövlət tərəfindən sosial sahənin və iqtisadiyyatın inkişafı üçün stimullaşdırıcı vasitə kimi tətbiq edilməsinə imkan vermir;

- dövlət xərclərinin seçkilər ərəfəsində artırılması;
- dövlət xərclərinin təhsil, sosial təminat, səhiyyə və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün artırılması.

Büdcə kəsirini yaradan səbəblərdən bəzilərini aşağıda geniş şəkildə açıqlayaq.

a) İqtisadi və Maliyyə səbəblər:

İnflyasiya, real faiz, real valyuta məzənnəsi, istehsal kimi makroiqtisadi göstəricilərdə mənfi dəyişikliklər halında iqtisadi böhranlar büdcə kəsirlərində də mənfi çatışmazlıqlara gətirib çıxardır. Məsələn, inflyasiya dövrlərində vergi gəlirlərinin real dəyəri eroziyaya uğramaqdadır. İnflyasiya dövrlərində pul kəsiri siyasəti yeridilir və bu yolla ümumi tələb azaldılmağa çalışılır. İnflyasiya dövründə emissiyaların qarşısını almaq çox vacibdir. Əks halda ümumi pul kütləsinin emissiyasında artım olacaqdır, bu vəziyyətdə isə inflyasiya təsiri daha da artacaq. Bu dövrdə borçlanmaya getmək daha uyğundur. Dövlət büdcə kəsirini zaman zaman istehsalı artırmaq üçün, qiymət artışıların qarşısını almaq səbəbləri ilə fiskal siyasətdən istifadə edir.

b) Hərbi Səbəblər

Hal-hazırda, inkişaf etmiş və inkişaf etməyə davam edən ölkələr üçün hərbi səbəblər vacibdir. Kanada, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Böyük Britaniya və ABŞ kimi dünyanın aparıcı ölkələrinin büdcələri diqqətimizi cəlb edərkən ikinci dünya müharibəsində bu ölkələrin büdcə tarazlığının aşağı düşdüyünü görürük. Yəni bəzən, ağır şərtlərdən ötürü və böyük xərclər tələb edə bilər. Belə hallarda, iqtisadi vəziyyətin daha da pisləşmədən iqtisadiyyatı yenidən şəkilləndirmək üçün borçlanmaya gedilə bilər. Buda büdcə kəsirini artırır. Müharibə dövründə yeni bir vergi tətbiq edilməsi zaman alar.. Ölkədə bu dövrdə qeyri-sabitlik daha da artar. Bu səbəblərə görə vergilərə qarşı reaksiyası həmişə hakimiyyəti qorxudar. Buna görə müharibə dövrlərində borçlanma daha çox istifadə edilir. Ayrıca vergilərin tətbiq edilməsindən daha çox borc götürmək daha asandır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya ətrafında isti müharibələr soyuq müharibəyə çevrilməyə başladı. İnkişaf etmiş ölkələr öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə köməkçi olmuşdur. Kreditor ölkələrin borc verən səbəblərinin ümumi

siyasi məqsədi; inkişaf etməkdə olan ölkələrə müxtəlif köməklər edərək onları öz ittifaqlarına daxil edilməsi prosesi kimi yanaşılır. Bu borclar, ədəbiyyatda “siyasi borclar” olaraq adlandırılır.

c) Təbii Səbəblər

Zəlzələ, sel, böyük yanğınlar, böyük meşə yanğınları və s bəzən bir şəhər və ya bölgəni məhv edə biləcək səbəblərdən qarşılaşılabilir. Belə hallarda, dövlətdən bu problemlərin həll edilməsi üçün böyük miqdarda xərclər tələb olunacaq. Üstəlik belə dövrlərdə bu bölgələrdə vergilərin ödənilməsi gücü azalacaq. Bu zaman vergi borcların təxirə salınması və ya bağışlanması məcburidir. Belə hallarda dövlət borclanmadan və ya ehtiyat fondlardan gələn gəlirlərlə bu problem aradan qaldıra bilər. Bu da öz növbəsində büdcə kəsirini artıracaqdır.

1.4. Büdcə kəsirinin ölçmə üsulları

Aşağıdakı faktorlar büdcə kəsirinin kəmiyyət qiymətini obyektiv şəkildə şərtləndirir.

1. Bir qayda olaraq, dövlət xərclərinin həcmi qiymətləndirildikdə dövlət sektorunda iqtisadiyyatın amortizasiyası nəzərə alınmır, bu da büdcə kəsirinin həcmində obyektiv şəkildə artmasına səbəb olur.

2. Borclanmaya xidmət etmək dövlət xərclərinin vacib maddəsi kimi çıxış edir. Çünki, əsas göstərici borclanmaya görə faizin ödənilməsi və borcun əsas məbləğinin (borcun amortizasiyası) tədricən ödənilməsidir. Dövlət borcuna görə yalnız $R_r D$ -yə bərabər olan real faiz dövlət xərcləri vasitəsilə daxil etməlidir, $R_n D$ -yə bərabər götürülən nominal faiz isə daxil edilmir. Burada, D - dövlət borcunun həcmi, R_r - real faiz stavkası, R_n -nominal faiz stavkasıdır. Büdcə kəsiri tez-tez PD -nin həcmində qədər artır, yəni, *Fişer* bərabərliyinə əsasən, $P=R_n-R_r$ olur. Bu xəta yüksək inflyasiya tempində böyük ola bilər. Büdcə kəsirinin artması borca görə inflyasiya faizinin ödənilməsi sayəsində dövlət xərclərinin həcmində yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Nominal büdcə kəsiri və nominal borc artarsa, real büdcə kəsiri və real borc azalarsa, bu zaman büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsinin çətinləşdiyini də qeyd etməliyik. Elə bu səbəbdən də, büdcə kəsiri müəyyən edildikdə inflyasiyaya düzəliş etmək lazım gəlir:

(real dövlət büdcəsi kəsiri) = (nominal dövlət b. k)-
(ilin əvvəlində dövlət borcu × inflyasiyanın tempi)

3. Dövlət büdcəsinin kəsiri makrosəviyyədə qiymətləndirildikdə yerli büdcələrin durumu (büdcə artıqlığına malik ola bilənlər) nəzərə alınmır. Bəzən yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən məqsədyönlü olaraq dövlət büdcəsinə vergi ayırmalarının azaldılması üçün, onlar tərəfindən yerli büdcələrin durumu barədə statistik məlumat təhrif edilir. Bu qanunvericilik, demək olar ki, bütün keçid iqtisadiyyatına sahib olan ölkələr üçün səciyyəvidir. Və nəticədə, dövlət büdcəsinin kəsiri qiymətləndirildikdə artım baş verir.

4. Keçid iqtisadiyyatında dövlət büdcəsi kəsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bərabər, onun Mərkəzi Bankın, həm də dövlət müəssisələrinin və kommertiya banklarının həqiqi olmayan fiskal (həqiqi olmayan büdcə) fəaliyyəti ilə şərtləndirilmiş gizli kəsiri də mövcuddur. Həqiqi olmayan fiskal əməliyyatları özündə ehtiva edir.

a) Dövlət müəssisələrinin tam məşğulluğu maliyyələşdirməsi və əmək haqqı stavkasını ödəməsi “bazarda olduğundan” yüksəkdir. Bu da, hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı borclanmaya yığım vasitəsilə və ya bank ssudaları sayəsində baş verir.

b) Mərkəzi Bankdan ayrılmış fəaliyyətsiz ssudaların böyük portfeli iqtisadi islahatların başlanğıc mərhələsində kommertiya banklarında toplanır. Bu kreditlər, əksərən, Mərkəzi Bankın güzəştli kreditləri hesabına ödənilir.

c) Mərkəzi Bank tərəfindən hökumətə verilən faizsiz və güzəştli kreditlərdən, valyuta kursunun dəyişməsinin sabitləşməsi istiqamətində tədbirlərdən və fəaliyyətsiz ssudalara xidmət naminə kommertiya banklarına kreditlərin maliyyələşdirilməsindən dəymiş zərərin maliyyələşdirilməsi, eyni zamanda sənaye, kənd təsərrüfatı və mənzil proqramlarının güzəştli stavkalarına əsasən mərkəzi bankın maliyyələşdirilməsi. Faktiki büdcə kəsirinin və dövlət borcunun həcmi gizli büdcə kəsiri azaldır. Bu, bir qayda olaraq, seçkilər öncəsi məqsədyönlü şəkildə icra edilir. Bu nəticəyə gəlirik ki, Ümumi Mərkəzi Məhsulun

artması ilə bir qayda olaraq borclanma da artdığı üçün, büdcə kəsirinin mütləq ölçüləri etibarlı markoiqtisadi göstərici kimi çıxış edə bilməz.

Büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-i təşkil edərsə, dünya təcrübəsində bu normal hal sayılır və iqtisadiyyat üçün heç bir təhlükə yaratmır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 1995-96-cı illərdə, ÜDM-də büdcə kəsirinin payı yüksək olmuşdur. Bu da, öz növbəsində, həmin illərdə ölkənin maliyyə sabitliyinə neqativ təsir etmişdir. Maliyyə ilində yaranmış olan büdcə kəsirinin həcmünün büdcə-vergi siyasətinin (*fiskal siyasətin*) səmərəliliyinə neqativ təsir göstərən faktor kimi də çıxış etdiyini də qeyd etmək lazımdır. Dövlət kreditinin lazımı bir şərt tək əhəmiyyətə malik olmasını dövlət borcuna olan müvafiq ehtiyaclar yaradır. Məlum olduğu kimi, dövlət xərclərinin tam maliyyələşdirilməsi məcburiyyəti dövləti borclanmaya sövq edən əsas səbəbdir. Bu xərclərin dövlət gəlirləri tərəfindən təmin edilmədiyi durumlar daha intensiv müşahidə edilir. Belə ki, dövlətin vergi və başqa normal mənbələrdən yaranan gəlirlərinin artırılmasının müəyyən məhdudiyyəti nə qədər böyük olsa da, elə xərclər yaranır ki, onunla müqayisədə gəlirlər azlıq təşkil edir. Bu səbəbdən, dövlət əlavə borc cəlb etməyə məcbur qalır. Dövlət borcları müəyyən məqsədlərdən yaranır. Belə ki, dövlət bir iqtisadi subyekt kimi, uyğun proqramların köməyi ilə vəsait cəlb edərək onları məqsədyönlü şəkildə yerləşdirir. Məlum olduğu kimi, gəlir və xərcləri özündə əks etdirən illik maliyyə planı – dövlət büdcəsidir. Gəlirlər xərclərlə müqayisədə azlıq təşkil etdiyi zaman, bu büdcə kəsiri ilə müşayət olunur. Bu hala bütün dünya dövlətlərində rast gəlmək mümkündür və normal bir vəziyyət kimi yanaşılır. Lakin, dövlət büdcəsinin kəsirini doldurmağa ehtiyac görülür. Bu məqsədlə, dövlət borc vəsaitlərini cəlb etməyə məcbur qalır. Dövlət büdcəsinin kəsiri dövlət borcundakı dəyişikliyi dəqiq əks etdirməlidir. Dövlət borcu nominal kəmiyyətlərlə deyil, real kəmiyyətlərlə ölçülür. Ortaya çıxan kəsir dövlət borcunun nominal səviyyəsini deyil, real səviyyəsini əks etdirməlidir. Bu, büdcə kəsiri qiymətləndirilən zaman inflyasiyanın nəzərə alınmasına stimül yaradır.

$$DKr(t) = DKn(t) - DB(t - 1) \times \Delta INF(t)$$

Burada, $DKr(t)$ - t ilində dövlət büdcəsinin real kəsiri;

$DKn(t)$ - t ilində dövlət büdcəsinin nominal kəsiri;

$DB(t - 1)$ - $(t - 1)$ ilində dövlət borcunun səviyyəsi;

$\Delta INF(t)$ - t ilində infilyasiya tempi.

Bildiyimiz kimi, büdcə kəsiri dövlət xərcləri ilə gəlirlər arasındakı fərqə bərabərdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, xərclərin bir qismi dövlət borcları üzrə faizləri əks etdirir. Rəsmi məlumatlarda bildirilən büdcə kəsri, bir qayda olaraq dövlət borcunu *Fişer əmsalı* qədər artıq göstərir:

$$F_K = N_F - R_F$$

Burada, F_K - Fişer əmsalı; N_F - nominal faiz dərəcəsi; R_F - real faiz dərəcəsi.

Daha yüksək infilyasiya mərhələlərində bu xəta daha yüksək ola bilər. Nominal dövlət borclarının artdığı, real borcların isə isə azaldığı bir vəziyyət yarana bilər. Bu da öz növbəsində, dövlət tərəfindən düzgün büdcə-vergi siyasəti aparılmasına əngəl törədir. Borcun mütləq qiymətindəki artım əsas makroiqtisadi dəyişiklik anlamına gəlmir. Belə ki, borcun mütləq qiymətinin artım vəziyyətini Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı meydana çıxarda bilər.

II Fəsil BÜDCƏ KƏSİRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ ÜSULLARININ MAKROİQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

2.1. Borclanmanın makroiqtisadi təsirlərinin təhlili

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodu kimi borclanmanın iqtisadi təsirlərinin daxili və xarici borclanma baxımından araşdırılmasında böyük fayda var. Çünki xarici və daxili borclanmanın iqtisadi təsirləri fərqlilik gösdərməkdədir.

a) Daxili borclanmanın makroiqtisadi təsirləri.

Büdcə kəsirləri daxili borcla maliyyələşdirildikdə, bu ilk olaraq faiz dərəcələrinə təsir göstərəcəkdir. Daxili borclanmaya əlaqəli olaraq faiz dərəcəli artacaqdır. Bu vəziyyətdə, özəl sektor üçün faiz dərəcələrinin artması, özəl investisiyaların azalmasına gətirib çıxarır. Dövlətin daxili borclanması özəl sektora iki şəkildə təsir göstərir. Buna iqtisadiyyat dilində “crowding-out” və “crowding-in” təsiri olaraq adlandırılır. Dövlətin özəl sektordan borclanması özəl sektorda mənfi təsir yaradırsa crowding-out adlandırılır. Buna görə dövlətin hədsiz dərəcədə daxili borclanması özəl sektora iqtisadi mənbə saxlamayacaq (özəl sektor üçün kredit alma dərəcəsini azaldacaq, beləliklə özəl sektor daha yüksək xərc tələb edən kredit ilə işləməyə məcbur olacaqdır). Yəni daxili borclanmada özəl sektorun ehtiyatının bəzi hissəsi ya da hamısı dövlət sektoruna köçürülür. Dövlət istiqraz vərəqələrini büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün buraxa bilər. Bu metodun da öz növbəsində, həm müəyyən müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Müsbət cəhəti dövlətin qiymətli kağızlarının buraxılışının büdcə kəsirinin örtülməsində müqayisədə qeyri- inflyasiyalı metod hesab edilməsindən ibarətdir. Bu qiymətli kağızların buraxılışının pul kütləsinin artmasına səbəb olmaması ilə əlaqədardır. Mənfi cəhəti isə, dövlətin qiymətli kağızlarının buraxılışının pul bazarında pula olan tələbi artırmasından ibarətdir. Bu, faizin orta bazar stavkasını – pulun qiymətini yüksəldir. Nəticədə isə, bu, xüsusi sektorda investisiyanın azalmasına, xalis ixracatın aşağı düşməsinə, müəyyən qədər də istehlak xərclərinin azalmasına səbəb olur. Və nəticə etibarilə, fiskal siyasətin stimullaşdırıcı təsirini zəiflədən “sıxışdırılıb çıxarma effekti” yaranır. “Sıxışdırılıb çıxarma effekti” verilmiş investisiya tələbi əyrisində faiz stavkalarının qalxması üzrə xüsusi

investisiyanın azalmasını nəzərdə tutur. Bu, büdcə kəsiri borclu maliyyələşdirildikdə yaranır. İqtisadiyyat enmə vəziyyətində olarsa, o zaman dövlət xərclərindəki artım ona multiplikator effektinin köməyi ilə stimullaşdırıcı təsir edəcək. Bunun nəticəsində, xüsusi biznesin proqnozlaşdırılan gəliri yaxşılaşa bilər və investisiya tələbi əyrisində sağ istiqamətdə hərəkət baş verə bilər. İntestisiya tələbindəki artım sıxışdırıb çıxarma effektini qismən və ya tam şəkildə kənarlaşdırma bilər. İstiqraz və rəqələrini buraxmaqla, əlavə maliyyə vəsaiti cəlb edilir və büdcə xərcləri maliyyələşdirilir. İstiqrazları əhali, banklar və ölkənin digər subyektləri ala bilər. Beləliklə, dövlət istiqraz və rəqələrinin ölkə daxilində yerləşdirilməsi zamanı daxili dövlət borcu yaranır. Faizlər istiqraz və rəqələrinə görə ödənilir. Dövlət istiqrazlarına görə faiz dərəcəsinin maliyyə bazarının vəziyyətinə təsir göstərən vacib faktorlardan biri olduğunu qeyd etmək lazımdır. Beləki, dövlətin pul resurslarına olan tələbatını dövlət istiqraz və rəqələrinin buraxılması əks etdirir. Bu tələbat həddindən artıq böyük olduğu zaman, dövlətin buraxdığı istiqrazlar üzrə yüksək faiz dərəcəsi müəyyənləşdirilməklə onların cazibədarlığının artırılmasına cəhd edilir. Yekun olaraq, dövlətin istiqrazlara görə faiz dərəcəsi qaldırılmaqla daha çox pul ehtiyatlarının cəlb edilməsi cəhdi maliyyə bazarında faiz dərəcəsinin artmasına gətirib çıxarır. Ölkənin malik olduğu ehtiyatların iqtisadiyyatın sektorları arasında yenidən bölüşdürülməsi ölkə daxilində borclanma deməkdir. Daxili borclanmanın iqtisadiyyata göstərdiyi təsir dövlət borclanması vəsaitinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Dövlətin cəlb etdiyi kredit ehtiyatları digər məqsədlərə istiqamətləndiyi təqdirdə, dövlət borclanması iqtisadiyyatın digər sektorlarının ümumi xərclərinin həcmnin azalmasına səbəb olur və iqtisadiyyatda ümumi tələbi artırmır. Başqa cür isə, dövlət borclanması digər sektorların xərclərinin həcmi azaltmadığı təqdirdə, dövlət borclanması iqtisadiyyatda tələblər cəminin artmasına səbəb olur. Dolayısı ilə, dövlət borclanması iqtisadi artım imkanlarına məhdudiyət qoyur. Respublikamızda daxili borclanma hesabına büdcə kəsirinin örtülməsi, faktiki olaraq qeyri-mümkündür. İlk öncə ona görə ki, ölkədə güclü maliyyə bazarı mövcud deyil. İkincisi, dövlətin qiymətli kağızlarla bağlı verdiyi zəmanətin

ciddiliyi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qəbul edilmir və nəhayət daxildə qiymətli kağızların əldə edilməsinə istiqamətlənməli olan kifayət qədər vəsait mövcud deyil. Bütün bunlara baxmayaraq, büdcə kəsrinin örtülməsinə daxili borclanma vasitəsilə getmək lazımdır. Sadəcə, burada söhbət kəsrin hansı hissəsinin örtülməsi barədə gedə bilər. Keynes yanaşmasına görə, daxili borclanma yolu ilə büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi büdcə xərclərinin artmasına səbəb olur və buda ümumi tələbi artırır. Pul tələbi faiz dərəcəsinə qarşı həssasdırsa pul tələbində ortaya çıxacaq artışı faiz dərəcələrinin yükəlməsinə gətirib çıxaracaq.

Xarici Borclanmanın Makroiqtisadi təsirləri. Büdcə kəsrinin maliyyələşməsində də xarici mənbələrdən cəlb edilmiş kreditlər geniş tətbiq edilir. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici ölkələrin kommersiya bankları və digər subyektlər xarici mənbələrin timsalında çıxış edir. Daxili borc bazarında dövlət kifayət qədər vəsait əldə etmədiyi təqdirdə, büdcə kəsrinin örtülməsi məqsədi ilə xarici borc mənbələrindən kreditin cəlb edilməsinə məcbur qalınması təbii və qanunauyğun bir haldır.

“Dövlət borcu və dövlət qərantiyası haqqında” AR Qanun layihəsinə əsasən qeyd edə bilərik ki, qanun layihəsinin 19-cu maddəsində göstəriləyi kimi, büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmə xarici dövlət borclarının köməyi ilə cəlb edilmiş vəsaitlərin təyinat istiqamətlərindən biridir. Dövlət büdcəsi də bu vəsaitin ödənilməsi mənbəyi kimi çıxış edir. Bunlar da qısamüddətli kreditlərdir. Ümumi götürsək, dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi naminə cəlb edilmiş kreditlər qısamüddətli kreditlərdir.

Xarici borclanma sayəsində kəsrin örtülməsinin ölkəyə “başıucalığı” gətirən amil olmamasına baxmayaraq, bir çox dövlətlər buna gedir. Burada, ən mühüm məsələ həmin borcların sonradan qaytarılması və ya faizlərin ödənilməsi, yəni borcların idarə edilməsidir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu borclar, “əbədi” və dəqiq qaytarılma müddəti müəyyənləşdirilmiş borclar olmaqla iki qrupa ayrılır. Uzunmüddətli və yalnız komisyona haqqı ödənilən kreditlər borcun çox hissəsini təşkil edir. (BVF-nin nəzarətindəki təşkilatların 50 il ərzində illik faiz dərəcəsi 0,75% təşkil edən kreditlər).

Deməli, istənilən vaxt, bu, hökumət tərəfindən bu məqsədlər üçün istifadə edə bilər. (təbii ki, layihələrə görə verilən kreditlər çıxılmaq şərti ilə). Ancaq, kreditlərin dövlət tərəfindən bu məqsədlə istifadə edilməsi istənilən halda arzuolunmazdır. Çünki, bu kreditlərin investisiya qoyuluşlarına xərclənməsi yolu ilə, daha uğurlu nəticələrə nail olmaq olar. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında yalnız büdcə kəsirinin örtülməsinə istifadə edilə bilən kreditlərin mövcud olduğunu da qeyd etməliyik.

Ümumi maliyyələşmədə büdcə kəsirinin daxili maliyyələşdirmə mənbəyinin xüsusi çəkisinin artırılması üçün, ilk öncə, ölkədə maliyyə sahəsində davamlı islahatların həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi maliyyə sahəsində islahatın mühüm istiqamətlərindən biridir. Maliyyə bazarının mühüm segmenti olan qısamüddətli pul bazarı (Qısamüddətli Dövlət İstiqraz Vərəqələri bazarı, Qısamüddətli Kreditlər bazarı, Banklararası Kredit və Depozit bazarı, Valyuta bazarı) artıq Azərbaycanda mövcuddur. Xarici borc və yardım vasitəsilə xarici ölkələrdən ötürülür resurslar iqtisadiyyata müxtəlif təsir göstərir. Xarici borclanma, bir ölkədə müəyyən vaxtlarda istifadə ediləcək resurslara artım imkanı təmin edir. Başlanğıcda belə bir fürsətə sahib olmasına baxmayaraq, ödəniş dövründə ölkə valyuta ehtiyatlarının artması lazımdır. Xarici borclar, ölkə ehtiyatlarında əlavə artımlar meydana gətirdiyi üçün sermayə yığım dərəcəsinə yüksəlməsinə səbəb olur. Bu zəncir zirvəsi, milli gəlir və şəxsi gəliri sürətlə artırır. Ancaq alınan borcun faiz borcu ilə ödəməyə başlandığı zaman, əyər borc milli gəlirdən çox alınmış isə daha çox mənfi təsir yaratmağa başlayacaqdır. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki bugün alınan borc sonrasında faiz borcu ilə ödənməlidir. Ayrıca xarici borc ödəniləndiyi zaman xarici valyuta ilə ödənməlidir. Bu zaman isə xarici valyutaya olan tələb artacaq, daha sonrasında isə yerli valyutanın məzənnəsinə mənfi təsir gösdərməyə başlayacaqdır.

Xarici borclar, müəyyən bir iqtisadi və ya siyasi yük də yaratdığından, alınan borc məhsuldar investisiya sahələrində, xüsusilə yüksək valyuta girişini təmin edəcək investisiya sahələrində istifadə olunmalıdır. Xarici yardım və borcların dəstəyi ilə, inkişaf edən bəzi ölkələr, sənayeləşmiş ölkələr və beynəlxalq kredit

təşkilatlarının yönləndirmələri ilə açıq bir böyümə strategiyasını izlədilər. Ödəmə problemləri olan böyük miqyaslı borcu olan ölkələr xarici borclanma mövzunu sorgulamaya başlamışlar.

2.2. Özəlləşdirmənin makroiqtisadi təsirlərinin tədqiqi

Dərin mənada özəlləşdirmə, insanların ehtiyacının qarşılınması məqsədi ilə, cəmiyyətin, dövlətə nisbətdə özəl təşkilatlara daha çox etimad etməsinin təzahürü kimi qəbul olunur. Müasir zamanədə özəlləşdirməyə təsir göstərən qüvvələr bir neçə qismə bölünür: praqmatik, iqtisadi, fəlsəfi, ticari və populist. Dövlətin inkişafına ən az xərclərlə nail olmaq praqmatiklərin məqsədidir. Müvafiq iqtisadi təsir tərəfdarlarının fikrincə, xalqın dövlətdən asılılığının azalması, özəlləşdirmə metodlarının mənimsənilməsi məhz iqtisadi zənginlik hesabına baş verir. Məsələyə fəlsəfi və ya ideoloji baxımdan yanaşanların fikirlərinə əsasən söyləmək olar ki, özəl təşkilatlar, onlarla birbaşa əlaqədə çalışan dövlətin, kəmiyyət nöqtəyindən daha kiçik olması arzusundadırlar. “Daha azı idarə edən daha yaxşı idarə edər” məntiqinə əsaslanan bu yanaşma Cefferson yanaşması adlanır. Ticari marağı olanların məqsədi, dövlətin xərclərinin onların biznes fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsindən ibarətdir. Daha yaxşı cəmiyyətə sahib ola bilmək üçün, böyük ictimai və özəl bürokratiyanın gücünün azaldılması yolu ilə, xalqın öz ümumi ehtiyaclarının öhdəsindən gəlmə imkanlarının formalaşmasının və artırılmasının arzullanması isə populistlərə məxsusdur. Praqmatiklərin mövqeyinə gəldikdə isə, təbii olaraq vergilərin həcmindən artırılmasından ibarət olduğu üçün, xalq daha “böyük dövlət”i daha böyük müqavimətlə qarşılayır. Elə bu səbəbdən də, müxtəlif tədbirlər görülməlidir ki, dövlətin gəlirləri ilə xərcləri arasında tarazlığın daha kəskin pozulmasının qarşısını almaq mümkün olsun. Burada isə, mahiyyət etibarını ilə məqbul hesab ediləcək metodlar-xidmətlərin azaldılması və ya məhsuldarlığın yüksəldilməsi mümkün olan bir neçə versiya tədbirlər arasında, (faktiki dövlət xərclərinin uçotunda manipulyasiyalar, həmçinin xərclərin əksmərkəzləşdirilməsi, büdcədən kənar xərcləmələr, borclanma və s.) yer ala bilər. Lakin xidmətlərin azaldılmasının ictimaiyyətdə və o sahədə çalışanlarda buna qarşı müqavimətlərin yaranmasına gətirib çıxardığı məlumdur. Elə bu səbəbdən,

məhsuldarlığın artırılması daha yaxşı yoldur. Dünya təcrübəsinə əsasən, özəlləşdirmə məhsuldarlığın artırılmasının ən yaxşı yolu sayılır. Beləki, ekspertlərin fikrinə görə, bazar qüvvələri və rəqabətlə birlikdə vəsaitlərdən daha effektiv istifadəni özəl mülkiyyət hüquqları şərtləndirir. E. A. Savaşın sözlərinə görə, “govern” (hökm vermə) - dövlət (hökumət) anlayışı, yunan sözü “kuybern”lə (idarə etmək) eyni kökü daşıyır. Ona görə də deyə bilərik ki, “avar çəkmə” mahiyyəti daşıyan xidmət göstərmə deyil, idarə etmə dövlətin əsas vəzifəsini və funksiyasını təşkil edir. Ümumi götürsək, dövlətin davam edən böyüməsindən qaynaqlanan təhdidlər özəlləşdirməni zəruri edən, aktuallaşdıran və təşviq edən əsas səbəbləri yaradır.

İstənilən dövlətin “böyüklük” dərəcəsinin ölçülərini üç əsas parametrlə qiymətləndirmək olar: dövlət xərcləri, dövlət sektorunda çalışanların sayı və dövlət təşkilatlarının sayı.

Dövlətin davamlı artımına təsir edən faktorlar 3 qrupa bölünə bilər:

Cari və potensial xidmət istehlakçılarında dövlət xidmətlərinə artan tələbat.

Ümumiyyətlə-demoqrafik dəyişikliklər, gəlir artımı, büdcənin köməyi ilə yenidən bölüşdürülən gəlir artımı, sosial təminat, eyni zamanda sosial infrastruktur təminatı, risklərdən qaçma arzusu, sosial-mədəni xərclərdən faydalanmaq arzusu, maliyyə ehtiyatlarının bolluğunun artması və mövcud proqramları davam etdirmək arzusu və s. kimi faktorlar belə tələbatın artma səbəbləri hesab edilir. Lakin bu da məlumdur ki, ayrı-ayrı ölkələrdə belə faktorların miqdarı və tərkibi dəyişə bilər.

Xidmət istehsalçılarının artırdığı dövlət xidmətləri təklifi. Buraya, mahiyyət etibarilə, istehsalın həcmnin istehsalçılar tərəfindən artırılaraq, xidmətlərə “genişləndirici” təsir göstərərək, hökumət təşkilatlarının, sahəsindən asılı olduqları istehlakçıların rəğbətinin qazanılması söylərinə istiqamətlənən təsir faktorları daxildir. Belə amillərin başqa bir qrupunu isə “büdcə ekspansiyası” təşkil edir. Təcrübələr göstərir ki, dövlət təşkilatlarının böyüməklə, öz fəaliyyətlərinin effektivliyini artırmaq istəyinin aparıcı qüvvəyə çevrilməsi büdcənin böyümə səbəbidir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində yaranan ictimai bəlaların qarşısının alınması məqsədi ilə, yeni və zəruri fəaliyyət halqalarını təklif edən ziyalılar

təbəqəsi də dövlət xidmətlərinin artmasını şərtləndirən faktorlara aid edilir. Bir qayda olaraq, belə ziyalılar təbəqəsi dövlət strukturunda çalışmağa üstünlük verir və belə bir fikir aşılayır ki, cəmiyyətdə dövlətin sağlamlaşdırıcı funksiyanın yeganə daşıyıcısıdır. Hökumət strukturlarının axıcı inkişaf sayəsində xidmət sahələrində tədricən inhisarçı mövqeyə nail olması növbəti faktordur. Təbii ki, xərclərin azalmasına qarşı belə inhisarçılıq son dərəcə dayanıqlıdır. “Məqsədyönlü ətalətlilik” istiqaməti dövlət xidmətlərindəki artımı şərtləndirən digər vacib bir istiqamətdir. “Qərar verməmək qərar verməkdən, gəlirlərin avtomatik artımı, nəzarətli artımdan, mütamadi artımı islahatçı artımdan, bir sözlə, ətalətli davranışın bütün digər aspektləri siyasətçilər tərəfindən daha üstün tutulur. Bu isə, gəlirlər sisteminin əksərən və əksər yerdə avtomatik, pilot rejimində idarə edilməsi anlamına gəlir. İqtisadi artım və inflyasiya gəlir gətirir və bunu hökumət xərcləyir. Xərclərin səmərəsizliyinin artması dövlətin böyüməsinin 3-cü əsas faktorudur. Hökumətin səmərəsiz fəaliyyəti məhdudlaşdırılmadığı zaman, getdikcə azalan məhsuldarlıq və səmərəsizliyin artması onun böyüməsi üçün şərt olur. İstehlakçı tələbləri, istehsalçı təzyiqləri və səmərəsizlik – dövlətin böyüməsinə səbəb olan bu üç faktorun bir-biri ilə bağlı olması səbəbindən xərcləmə koalisiyaları formalaşır. Proqramın yaradılması, inkişaf etdirilməsi və təşviq edilməsi məqsədi ilə formalaşan belə koalisiyalar, bir qayda olaraq, faydalananlar, xidməti təşkil edənlər, hökumət inzibacıları və siyasi fəallar kimi 4 qrupa ayrılır. Belə koalisiyanın üzvləri qarşılıqlı təsir göstərir və tərəfdarlarının sayı hər zaman artır. Nəticədə isə, səmərəsizliyin formalaşması və dərinləşməsi üçün səmərəli imkanlar yaranır. Özəlləşdirmə mərhələsinin zərərsizləşdirilməsinə oxşayır, çox düşünülmüş və səliqəli formada həyata keçirilməlidir. Düzgün olmayan qərarların dəhşətli nəticələri ola biləcəyini nəzərə almaq vacibdir: aradan qaldırılmalı çətinliklər, təkzib olunmalı sübutlar, səfərbər edilməli tərəfdarlar, müqavimət göstərilməli rəqiblər mövcuddur. Özəlləşdirmə idarəetmə üçün yalnız bir alət deyil, həm də ictimai idarəçilik üçün əsas strategiyadır. Özəlləşdirmə bir son deyil, vasitədir, daha yaxşı dövlət və daha yaxşı cəmiyyət son hesab edilir. Qərb iqtisadi ədəbiyyatında özəlləşdirmə probleminə dair metodoloji yanaşma əksər hallarda

keçid iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətləri və dövlət tənzimlənməsinə dair konsepsiyalar ilə bağlı olmuşdur. İlk öncə, iqtisadiyyatda məşhur “yeni iqtisadi institusionalizm” və ya “transaksion iqtisadiyyat” məktəbi ilə əlaqəli olan mülkiyyət hüququ nəzəriyyələrini (A.Alçyan, A.Onore, Q.Demsets, D.Nort, O.Vilyamson, R.Kouz, R.Pozner, S.Peyoviç, R.Pozner, C.Uollis və digərlərini) qeyd etmək lazımdır. İqtisadi nəzəriyyənin bu istiqamətinin əsas vəzifəsi, adətən, iqtisadi agentlərin fərdi davranışları ilə həyata keçirilən iqtisadi və hüquqi sistemin qarşılıqlı fəaliyyətinin analizi ilə əlaqəlidir. Burada, əsas məqsəd mülkiyyətin yenidən restrukturizasiyasının iqtisadi stimullar sistemini hərəkətə gətirib çıxara bilməsi üçün, agentləri fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə buna uyğun haqlarla və mükafatlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu hərəkətlərə verilən reaksiya, iqtisadi agentlərin davranışının dəyişməsinə gətirib çıxarır. Mülkiyyət hüququnun mikroiqtisadi səviyyədə bölüşdürülməsi firmanın modifikasiyasının və menecerin davranışının dəyişilməsini şərtləndirən əsas faktorlardır. Başqa-başqa ölkələrdə özəlləşdirmə strategiyası və metodlarının bir-birindən tamamilə fərqlənmə səbəbləri, ilk öncə, inkişaf səviyyəsinin tələbləri və məqsədlərdən asılıdır. Britaniyada özəlləşdirmənin ilk dəfə olaraq geniş miqyasda deyil, fərdi şəkildə Liberalların hakimiyyəti dövründə başlanmasını misal çəkmək olar. Həmin dövrdə, hətta dünyanın məşhur və qabaqcıl neft şirkətlərindən olan və hazırki dövrdə Xəzərin Azərbaycan hövzəsində konsorsium daxilində neftin hasili ilə məşğul olan “British petroleum”un 5%-lik səhmləri 276 mln. funt sterlinqə, təqribən 450 mln. dollara satılmışdır. Toplamda, İngiltərənin 51 böyük dövlət şirkətindən 16-sı təkcə 80-cı illərdə özəlləşdirilmiş, bundan sonra isə, dövlət sferasında çalışanların sayı 1,3 mln. nəfər aşağı düşərək, işlək əhalinin cəmi 2,8 % hissəsini əhatə etmiş və ən önəmlisi 90-cı illərinin başlanğıcında özəlləşdirmədən alınan gəlir 33 milyard funt sterlinqi ötüb keçmişdir. Dövlət sektorunun qarışıq iqtisadiyyatda rolu və onun qiymətləndirilməsi üsulları hələ də vacib olan elmi araşdırmaların tədqiqat obyektidir. Bu sahədə müxtəlif araşdırmalar aparmış Fransanın sosial tədqiqatlar və proqnozlar mərkəzi tərəfdən, dövlət sektorunun təsiri istiqamətindən asılı olaraq, iqtisadiyyatda dövlətin hər zamankı müdaxiləsinə uğrayan sahələr 4 qrupda

təsnifləşdirilir: nəqliyyat, rabitə, energetika və emaledici sənaye. Dünyanın çox sayda ölkələrində əhalinin məşğulluğu və məcmu satış qədərini orta çəkili kəmiyyətinin nisbəti bazasında dövlətin iqtisadiyyata təsir gücü bu mərkəz tərəfdən aparılan digər tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir. Məsələn, İEÖ görə dövlət məsrəflərinin ÜDM-də payının orta göstəricisi 1980-ci ildə 42%-ə qədər yüksələrək, 1996-cı ildə 47,3 % olmuşdur. Dövlət xərclərinin çoxalma meyli, bir sıra belə ölkələrdə iqtisadi inkişafın zamanla şiddətlənən sosial yönümlülüyü ilə izah oluna bilər. Amma, bu dövrdə Böyük Britaniya, Niderland və İrlandiya kimi ölkələrdə ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi kütləsi azalmışdır. Ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən, özəlləşdirmə bu azalma tendensiyasında həlledici rol oynamışdır (Atakişiyev M.C., 2010)

2.3. Valyuta ehtiyatlarının istifadəsi və makroiqtisadi təsirlər

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları son 15 ildə 100 dəfədən çox artaraq 47 mlrd. dolları ötüb keçmiş və təxminən 3 illik mal və xidmətlərin idxalını qarşılıyır. Həmçinin, strateji valyuta resursları xarici dövlət borcundan təxminən 8 dəfə artıqdır. Hal-hazırda, ÜDM-in 70%-i həcmində strateji valyuta resursu formalaşmışdır ki, Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünyada ilk 15-likdə yer alır. Ümumi götürdükdə, strateji valyuta resurslarının yüksək tempə artması ölkə iqtisadiyyatının mümkün xarici böhran təsirlərinə qarşı həssaslığını aşağı salan və güclü “makroiqtisadi bufer” əmələ gətirən faktordur. Bunun nəticəsində isə, ölkədəki Xalis Beynəlxalq İnvestisiya Mövqeyi sərfəlidir. Ölkənin strateji valyuta resurslarının artması, ilk öncə, kredit reytinginin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, strateji valyuta resurslarının artması ölkənin cəlbediciliyin xarici investorlar üçün artmasına səbəb olmuşdur. Bildiyimiz kimi, investorlar iqtisadiyyatı sabit olan ölkələrə meyl edirlər. Həmçinin, valyuta resurslarının sürətlə artması ölkənin ödəniş qabiliyyətli olmasının, öhdəliklərini zamanında yerinə yetirə bilməsinin göstəricisidir. Dünya Bankının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarına əsasən, Azərbaycan hökumətinin strateji valyuta resurslarının idarə olunması istiqamətində çevik siyasət həyata keçirdiyi söylənilir.

Bu siyasət, dünyada maliyyə böhranının davam etməkdə olduğu bir dövəndə böyük valyuta resurslarına malik ölkə üçün böhranın istənilən bir təsirini tam şəkildə məhdudlaşdırmaq gücünə malikdir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən Azərbaycanda dərin makroiqtisadi bünövrənin formalaşdığı, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində çevik iqtisadi addımların atıldığı, ümumi olaraq, valyuta bazarının bütün hissələrində inkişaf templərinin müşahidə olunduğu bildirilmişdir. Bu tendensiya valyuta ehtiyatlarında artım ilə yanaşı, həm də milli valyutanın - manatın aktiv siyasət vasitəsi kimi nüfuzunun yüksəlməsinə təkanverici bir potensial formalaşdırır. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında idarəetməyə verilən aktivlərin xeyli dərəcədə yüksəlməsinə valyuta ehtiyatlarındakı artım əsas yaratmışdır. Resursların bir hissəsi qlobal maliyyə menecerlərinə idarəetmə üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən vermişdir. Hal-hazırda, ixtisaslaşmış beynəlxalq maliyyə təşkilatları Mərkəzi Bankın valyuta resurslarının bir hissəsini, həmçinin Dövlət Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsini idarə edir. Həmin vəsaitlərin maksimum gəlir gətirən bölmələrdə yerləşdirilməsi bu siyasətin əsas elementləridir. Strateji valyuta resurslarının artmasında və ölkənin maliyyə imkanlarının təkmilləşməsində vəsaitlərin idarə olunması yüksək gəlir gətirən və perspektiv sahə hesab olunur. Qarşıdakı illərdə idarəetmə üçün xarici təşkilatlara verilən valyuta resurslarından alınan gəlirlər neft sektorundan sonra öncül yerlərdən birini ala bilər. Son zamanlar resursların həm valyuta, həm də alət strukturunda önəmli diversifikasiya tədbirləri də icra edilir. Elə bu səbədən də, resursların alət strukturunda daha yüksək reyting sırasında dayanan dövlət və korporativ qiymətli kağızlar böyük üstünlük təşkil edir. Hal-hazırda, dünyanın tanınmış maliyyə təşkilatlarında həm Mərkəzi Bankın, həm də Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri idarəetməyə verilib və bunun nəticəsində hər il xeyli gəlir əldə olunur. Suveren Fondlar (SF), təcrübədə uzunmüddətli profisitli ticarət balansına malik olan Küveyt, Sinqapur və Çin kimi ölkələrin iqtisadiyyatları üçün xarici valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasında xüsusi önəm kəsb edir. 2010-cu ilin sonunda, SF-in aktivlərinin həcmnin 3.95 trilyon ABŞ dollarına çatmasını, bunun da qlobal xarici valyuta resurslarının cəmi 47%-ni təşkil etdiyini qeyd edə bilərik.

SF-in aktivləri, əksərən, ixrac gəlirləri sayəsində formalaşır. SF-in dövlət tərəfindən idarə olunmasına baxmayaraq, hedj və qarşılıqlı fondlara nisbətdə aşağı şəffaflığa malik olması ilə seçilir. Belə ki, investisiya informasiyalarını ictimaiyyətə açıqlamaq SF üçün maraqlı deyildir. Misal üçün, əsas SF hesab olunan Çin Investisiya Korporasiyası (China Investment Corporation (CIC)) və Abu Dabi Investisiya İdarəetməsinin (Abu Dhabi Investment Authority (ADIA)) fəaliyyəti əsas SF olaraq uzun müddət qapalı qalmışdır. Eyni zamanda, resursların ənənəvi idarə edilməsinin, yəni fondların əksərən sabit gəlirli qiymətli kağızlara investisiya olunmasının əksinə, SF aktivlərini daha riskli sahələrə istiqamətləndirir. QIA-nın (Qatar Investment Authority) öz aktivlərini, hedj fondları, səhm, özəl qiymətli kağızlar, əmlak və s. kimi aktivlərə yerləşdirdiyini misal çəkmək olar. Həmçinin, SF-lər böhrandan qabaq maliyyə təşkilatlarına qoyulan investisiyalara da xüsusi diqqət ayırırdı. Bu səbəbdən, dövlət fondlarının əksinə olaraq, SF-in investisiya itkiləri ilə qarşılaşma ehtimalı daha çox idi. Bu, SF üçün dəqiq qanun və ya tənzimləmə normativinin mövcud olmaması ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası Neft Fondu (ARDNF) yüksək təşkilati inkişaf səviyyəsinə malik olan müstəqil bir fonddur. Neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanması funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər, ARDNF eyni zamanda bu gəlirlərdən ölkənin infrastruktur, sosial problemlərinin həlli, həmçinin insan kapitalının inkişafı istiqamətlərində də səmərəli istifadəni təmin edir. Son illərdə, ARDNF vəsaitlərin idarə edilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi cəhətdən başqa dövlətlərlə öz təcrübəsini paylaşmaq iqtidarında olan və beynəlxalq nüfuzlu bir təşkilata çevrilmişdir (Vəliyev A., 2013). Beynəlxalq icma da, ARDNF fəaliyyətinin yüksək dərəcədə şəffaf olduğunu təsdiq edir. Mineral Resursların Çıxarılması ilə Məşğul olan Sənaye Sektorlarında Şəffaflıq Təşəbbüsünə (MHŞT) qoşulmuş ölkəmizin təmsilçisi kimi, 2009-cu ildə ARDNF-in MHŞT-la mükafatlandırılması bunun bariz göstəricisidir. Dünya dövlətlərinin bir qismində ARDNF ilə bənzər cəhətləri olan oxşar fondlar da fəaliyyət göstərməkdədir. Norvegiyada fəaliyyət göstərən Dövlət Pensiya Fondunu buna nümunə çəkmək olar. Neft ixracatından alınan bütün vəsaitlər burada toplanır. Norveç Mərkəzi Bankının nəzdində fəaliyyət

göstərən investisiyaların idarə olunması üçün xüsusi təşkilat bu vəsaitləri idarə edir.

2.4. Vergilərin artırılmasının bütçə kəsirinə təsirinin təhlili

Dövlət bütçəsinə vergi daxilolmalarının artırılması bütçə kəsirinin örtülməsinin daha bir metodudur. 2013-2018 ci illər üzrə vergi daxilolmaları aşağıdakı cədvəldə gösdərilmişdir.

Cədvəl 1: 2013-2018 ci illər ərzində AR vergi daxilolmaları (milyon manat)

Göstəricilər (milyon manatla)	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Gəlirlər	11403. 0	15700. 7	17281. 5	19496. 3	18400. 6	182934.2
ƏDV	2082.5	2222.7	2833.2	2800.3	3119.6	412.1
Aksizlər	514.9	711.1	234.2	593.3	797.3	721.1
Mənfəət vergisi	1429.9	2134.0	2252.0	2374.8	2102.7	2411.1
Torpaq vergisi	35.3	35.3	30.6	33.1	35.0	52.1
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	603.4	715.7	813.0	859.7	980.3	1100.3
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı gəlirlər	299.3	433.1	592.5	722.2	655.3	653.2
Əmlak vergisi	110.2	109.4	111.2	125.1	141.3	155.3
Mədən vergisi	132.1	130.1	125.8	122.3	117.1	120.2

Mənbə : <http://www.budget.az/01-21-/> (21.04.2019)

Dövlət bütçəsinə vergi daxilolmalarının artması problemi bütçə kəsirinin maliyyələşdirilməsi həddlərini keçir. Belə ki, vergiyə cəlb olunma bazasının genişlənməsi və vergi stavkalarının aşağı salınması uzunmüddətli perspektivdə yol veriləndir. Vergi stavkalarının aşağı salınması qısa müddətli mərhələdə aşağıdakılarla müşayiət edilir:

İlk növbədə, iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsinin aşağı enməsi;

İkincisi, faiz stavkalarının artımı əsasında qeyri-dövlət sektorunda “sıxışdırıb çıxarma effekti”nin artmasına pul bazarında reaksiya verilir, bu proses iqtisadi canlanma ilə müşahidə olunur, pula tələb və ona olan təklif isə heç bir dəyişiklik olmadan qalxır;

Üçüncüsü, büdcəyə daxil olan vergilərin və vergi stavkalarının aşağı salınması büdcə kəsirinin artmasını şərtləndirir.

Borca görə faizlərin və onun əsas məbləğinin ödənilməsi üçün dövlətin həyata keçirdiyi metodlardan biri vergilərin artırılmasıdır. Digər tərəfdən isə, bu, əməyin, innovasiya və investisiya stimulumun azalmasına səbəb olur. Sözsüz ki, Azərbaycanda hazırkı şəraitdə büdcə kəsirinin örtülməsi üçün yuxarıda sadalanan hər üç metoda müraciət olunması mümkündür. Lakin mövcud vəziyyəti və stimullaşdırıcı iqtisadi siyasət tələblərini hesaba alaraq, müqayisədə əlavə pul emissiyası metoduna üstünlük verilməlidir. Fəqət, bu zaman xeyli dərəcədə ehtiyatlı olmağa ehtiyac var.

Elə davranmaq lazımdır ki, ortaya çıxmış inflyasiya səviyyəsi ortalama faiz stavkalarına yaxın və ya onu keçmiş olmasın. Ona görə ki, inflyasiya kreditlərə görə faizləri yemiş olur, bunun nəticəsində isə, kredit sistemi tənəzzül edir. Dünya təcrübəsində, büdcə kəsirinin azaldılması ilə əlaqədar bir neçə istiqamət sınaqdan keçirilmişdir. Bu istiqamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- hərbi xərclərin azaldılması;
- əhəmiyyətli sosial proqramların maliyyələşdirilməsinin dayandırılması;
- bir sıra sahələrdə hökumət xərclərinin azaldılması;
- idarəetmə aparatında ixtisarlara edilməsi və ya idarəetmə üzrə xərclərin azaldılması;
- istehsal və satış həcmünün artırılması;
- vergidən yayınma hallarının minimallaşdırılması, vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi;

- xarici kapitalın cəlb olunması, onun köməyi ilə yalnız fiskal deyil, həmçinin iqtisadi səciyyəli məsələlər də həll edilir. Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi nəticəsində, təyinatlı büdcə xərcləri azalır, əmtəə və xidmətlərin istehsal bazası genişlənir. Tədiyyə balansının vəziyyəti təkmilləşir. Bu nəticəyə gəlirik ki, yaranmış büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün, qeyd edilənlərdən maliyyə-büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmayan metod və istiqamətlər seçilməlidir.

III Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ-BÜDCƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında büdcə kəsirinin səbəb olduğu makroiqtisadi Problemlər və Onların Həlli yolları

Büdcə kəsiri bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə bağlıdır. Belə ki, büdcə kəsirinə bu iqtisadi göstəricilərin artım templəri effektiv təsir göstərir. Ümumi Mərkəzi məhsulda (Y) dövlət borclanmasının payı (GD) - d ; n -iqtisadi artım tempidir.

$$Y_t = Y_0(1 + n)^t$$
$$GD_t = Y_0 d(1 + n)^t$$

O zaman, t zamanında dövlət büdcəsinin kəsiri;

$$D_t = D_0 + Y_0 d(1 + n) + \dots + Y_0 d(1 + n)^t$$

Axıncısını aşağıdakı kimi də yazmaq olar:

$$D_t = \frac{D_0}{(1+n)^t} + \frac{(1+n)[(1+n)^t - 1]}{n(1+n)^t} Y_0 d$$

Deməli, ölkə iqtisadiyyatı iqtisadi artım tempi yüksək olduğu zaman büdcə kəsirinin yuxarı səviyyəsinə davam gətirir. İqtisadi artım faktorlarından biri borcun Ü.M.M.-la nisbətidir. (borc/Ü.M.M.) Bu nisbətənin dinamikası aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

- 1) borc üzrə faizlərin ödənilmə həcmi müəyyən edən real faiz stavkasının miqdarından;
- 2) real Ü.M.M.-un artım tempindən;
- 3) ilkin dövlət büdcəsi kəsirinin həcmindən.

Ümumi kəsirin həcmi və borc üzrə faizlərin ödənilməsi məbləği arasındakı fərq ilkin dövlət büdcəsinin kəsiri göstərir. Borcun əsas məbləği ilkin büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsi zamanı artır və iqtisadiyyatda “borc ağırlığı” ortaya çıxır. Borcun öz-özünə təkrar istehsalından “qaçmağa” ilkin büdcə artığının artması kömək edir:

$$\text{ümumi } BD = (G+N+F)-T \quad \text{ilkin } BD = (G+F)-T$$
$$N = D \times RR$$

burada, N - borca xidmət etmə müqabilində ödəmələr; D - borcun həcmi; RR

- real faiz stavkası; G-dövlət tədarükü; F-sosial ödəmələr; T-büdcəyə vergi daxilolmalarını göstərir. Real faiz stavkası real Ümumi Mərkəzi Məhsulun artım tempini keçdiyi halda, dövlət borcunun artması idarə edilməz vəziyyətə gəlir, real Ü.M.M.-un artımı borca xidmət etmə müqabilində faizlərin ödənilməsinə sərf edilir və Ü.M.M –un borc ağırlığını xarakterizə edən borcla nisbəti artır.

İki şərt Ü.M.M.-la borc nisbətinin aşağı salınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- 1) Real Ü.M.M.-un artım tempindən real faiz stavkası aşağı olmalıdır;
- 2) Ü.M.M.-da ilkin büdcə artığının payının daimi olaraq artması. “Borc ağırlığı”nın artmasında ilkin büdcə kəsirinin mövcudluğu əsas faktor hesab edilir.

İki əsas səbəb, dövlət borclanmasının ağır problem olması üçün mövcuddur. Birinci səbəb, iqtisadiyyatda kapital ehtiyatını dövlət borcu artımının azalda bilməsidir. İkinci səbəb, iqtisadiyyatda dövlət borcunun mövcudluğu ilə bağlı olaraq faiz ödəmələrinin getdikcə arta bilməsidir. Hökumət, hər zaman borca görə faizləri ödəməlidir. Lakin bunu hansı şəkildə etməlidir? Vergilərin artırılması çıxış yollarından biridir. Nəticədə, iqtisadiyyata bu addım da neqativ təsir göstərə bilər. Dövlət özünün gəlirlərini pul bazarına verməklə, yenidən öz borc öhdəliklərini dövlət borclanmasının örtülməsi zamanı alır. Pul təklifinin artması və faiz stavkasının aşağı düşməsi investisiyanı, istehlakı stimullaşdırır. Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, yığımın səviyyəsini və eləcə də daxili və xarici investisiyanın həcmi dövlət borcu azaldır. Bu da, iqtisadiyyatda əsas kapitalın azalmasına (kapitalın “sıxışdırıb çıxarma effekti”) və Mərkəzi istehsalın və Mərkəzi gəlir həcmi aşağı enməsinə gətirib çıxarır. Dövlət borcunun iqtisadi artımın tempinin azalması təsirinə nəzər salmaq. Borcun kapitalın yığımına Amerika iqtisadçısı Q.Menkyunun *iqtisadi modeli* vasitəsilə nəzər salmaq. Vergilərin gəlir vergisinin stavkasının t formasında tutulmasını, r - isə real faiz dərəcəsinin həcmi göstəricisi olduğunu fərz edək. Dövlət borcunun həcmi isə D ilə işarə edilir. Modelin tarazlıq vəziyyətini aşağıdakı bərabərlik səciyyələndirir:

$$y = f(k) \\ t_y + t_r D = G + rD$$

$$r = f(k)$$

$$(1-t)r = p$$

burada, istehsal funksiyası olan *birinci bərabərlik* məhsul istehsalı həcmi y , kapitalın həcmi k funksiyasına bərabər olduğunu göstərir. Dövlətin büdcə məhdudiyyətini *ikinci bərabərlik* səciyyələndirir, hansı ki, vergi daxilolmaları $t_y + t_r D$, dövlət xərcləri G və borca xidmətin rD cəminə bərabərdir. Real faiz dərəcəsi r , *üçüncü bərabərlikdə* kapitalın həmi funksiyasının törəməsinə bərabərdir. *Dördüncü bərabərliyə* əsasən, vergi stavkası istisna edilməklə, faiz dərəcəsi gələcək istehlak normasına p (*rate of time preference*) bərabərdir. Bu o deməkdir ki, cari istehlak norması gələcək normadan çoxdur. Dövlət borcundakı artımın iqtisadiyyatdakı kapitalın həcminə təsirini bu model vasitəsilə görmək mümkündür. Belə ki, borcun artımı borca xidmət xərclərinin artmasına gətirib çıxarır, bu isə vergiyə cəlb olunma stavkasını t artırır. Nəticədə, bu iqtisadiyyatda kapitalın azalmasına gətirib çıxarır. Bunun səbəbi, kapitalın həmişə mənfəət norması yüksək olan yerlərə yönlənməsidir. Beləliklə, xüsusi kapitalın “sıxışdırıb çıxarma” effektini dövlət borcunun artması əmələ gətirir ki, bu da Mərkəzi istehsalın artım tempinin aşağı enməsinin şərtidir. İqtisadiyyata kredit qoyuluşları üzrə real faiz dərəcələrinin yüksəlməsi dövlət borcunun artmasının iqtisadi artıma təsir yollarından biridir və bu kapitalın “sıxışdırıb çıxarma” effektini şərtləndirir. Kobb-Duqlasın klassik istehsal funksiyasının köməyi ilə, onun Mərkəzi istehsal həcminə təsirinin qiymətləndirilməsi mümkündür:

$$Y = AK^a L^{1-a}$$

burada, Y - Mərkəzi istehsalın həmi, K və L kapital qoyuluşunun həmi və əmək məsrəfləri, a -isə ($0 < a < 1$) bu faktorların istehsala qoyuluşunu səciyyələndirir. Lakin, Azərbaycanda kapitalı “sıxışdırıb çıxarma” effektinə rast gəlinmir. Çünki, vergilərin artırılması mexanizmi borcun ödənilməsi üçün istifadə edilmir. Təhlili büdcə kəsinin makroiqtisadi göstərici olan ÜDM-lə əlaqəsinə nəzər salmaqla aparırıq:

Cədvəl 2. Bütçə kəsiri və Ümumi Daxili Məhsul

İllər	ÜDM(mlrd.manat)	Bütçə Kəsiri (mlrd.manat)
2008	40137,2	-11,5
2009	35601,5	-178
2010	42465	-362,9
2011	52082	310,2
2012	54743,7	-135
2013	57708,2	381,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. **Link:**<http://www.taxes.gov.az>

Cədvəldən də görüldüyü kimi, bütçə kəsiri ÜDM-dən sıx asılıdır. $R_2 = 0,8192$ bərabər olması bunu bir daha isbat edir. Çünki, bu əlaqənin sıx olmasını R_2 determinasiya əmsalının birə yaxın olması göstərir. Beləliklə, ÜDM-in hər 100 manat artımının bütçə kəsirini 2,5 manat azaltması nəticəsinə bütçə kəsiri funksiyasına əsasən gəlmək olar. Bütçə kəsirinin digər bir iqtisadi indeks olan pul kütləsi (M_2) ilə əlaqəsinin analizinə nəzər salaq. Aşağıdakı qrafikə baxsaq görürük ki, 2013-ci ildən bəri pul kütləsinin (M_2) artım tempi müşahidə olunur. Əksinə, bütçə kəsirinin həcmində isə azalma müşahidə edilir. Bu, ilk öncə, bütçə gəlirlərindəki artım ilə əlaqədardır. Xüsusiyyətlərindən asılı olmadan, fiskal faktorların monetar siyasətin yüksək makroiqtisadi səmərə verməsində mühüm rola malik olması məlumdur. Belə ki, fiskal siyasətin də adekvat tərzdə yeridilməsi monetar ekspansiya/restriksiya tərəfindən tələb edilir. Misal üçün, pul kütləsinin artırılması şəraitində dövlət büdcəsi xərclərinin azaldılması məntiqli hal deyil. Çünki, sərt fiskal siyasət nəticəsində artırılan pul kütləsi dövriyyədə qalmır və beləliklə də pul siyasəti tərəfindən nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq qeyri-mümkün olur. Bu isə öz növbəsində, qlobal mənada makroiqtisadi koordinasiya sistemində problemlərin mövcud olmasına işarə edir. 1999-cu ilin ortalarından etibarən, ölkə iqtisadiyyatında baş verən mühüm struktur dəyişiklikləri Mərkəzi Bank tərəfindən nəzərə alınaraq daha yüksək tempə pul kütləsinin artırılması siyasəti yeridilir. 2005-2013-ci illərdə, M_2 pul aqreqatı 66,8% artırılmışdır. Bu

dövr ərzində ÜDM-in kumulyativ real artım tempinin 39% təşkil etdiyini müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır. M_2 -in ümumi artım tempinin ÜDM-in kumulyativ artım tempini təxminən 27-28% üstələdiyini görmək mümkündür. Bu isə, minimal inflyasiya durumunda iqtisadiyyatın pulla təminatının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması anlamına gəlir. Lakin, bu illər müddətində fiskal tədbirlər həyata keçirilən monetar siyasətin yüksək makroiqtisadi nəticə göstərməsinə heç də hər zaman adekvat olmamışdır. Belə ki, 2005-2013-ci illərdə, dövlət büdcəsinin faktiki kəsiri proqnozlaşdırılan səviyyədən adətən aşağı olmuşdur. 2005-ci ildə, faktiki kəsir proqnozdan 39,5%, 2008-ci ildə 60,5%, 2010-ci ildə 73%, 2013-ci ildə isə 67,4% az təşkil etmişdir. Bu isə, əksərən, dövlət büdcəsi xərclərinin proqnozlaşdırılan məbləğdən aşağı səviyyədə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, 2005-ci ilin yekunlarına əsasən, proqnoz xərclər 5130 mlrd. Manat planlaşdırıldığı halda, onun faktiki səviyyəsi 4655,6 mlrd.manat olmuşdur. Sadə nəzəri yanaşma ilə desək, 2005-ci ildə büdcə siyasəti məhdudlaşdırıcı xarakter almışdır ki, bu da ümumilikdə makroiqtisadi multiplikator faktorlarının (o cümlədən, onun monetar faktorlarının) azalması deməkdir. Bu qənaətə gəlirik ki, dövlət büdcəsi xərclərinin proqnozda təyin olunandan az olması və faktiki kəsinin təsbit edilmişdən (proqnozdan) aşağı səviyyəsi büdcə siyasətinin məcmu tələbin stimullaşmasına şərait yaradılması ehtiyatlarının tam istifadə olunmamasına dəlalət edir.

M_2 pul aqreqatının mütləq artım məbləğinin proqnoz kəsinin faktiki kəsirdən artıq olan məbləğindən xeyli aşağı olması da elə bunun nəticəsidir. Məsələn, 2005-ci ildə M_2 artımının kəsinin fərfinə olan nisbəti 63,4%, 2010-ci ildə 96,4%, 2012-ci ildə isə 41,3% olmuşdur. Yalnız 2013-ci ildə, bu nisbət M_2 artımının xeyrinə dəyişmiş və pul kütləsinin artım tempi kəsinin fərqi ilə müqayisədə 17,5 % təşkil etmişdir. Bütün bunlar Mərkəzi Bankın artırdığı pul kütləsinin fiskal restriksiyaların səbəb olduğu monetar məhdudiyətləri yalnız bir qədər xəfiflədə bildiyini deməyə əsas verir. Texniki nöqtəyi-nəzərdən, bunu təsəvvür etmək mürəkkəb deyil. Belə ki, Mərkəzi Bankda qərarlaşan xəzinədarlıq hesabının qalığı dəyişmədiyi zaman, artıqda (yəni büdcədən vəsait xərclənmədikdə) pul bazası ya

dəyişmir və yaxud da azalır. Çünki, xəzinədarlıqdan vəsaitin çıxması pul bazasının müxbir hesabları qisminin artmasında özünü göstərir. Müxbir hesabların adekvat həcmdə azalması, vergi yığımları baş verdikdə və xəzinədarlıqda cəmləşdikdə baş verir. Yuxarıdakı qrafikdən bu aydın müşahidə edilir. 2013-ci ilin əvvəlində, xəzinədarlıq hesabının qalığının 230 mln. manata yaxın olmasını qeyd etmək lazımdır. Halbuki, ilin sonu üçün cəmi 100 mln. manat qalığın olması təxmin edilmişdi. Bu isə, 2013-ci ildə, M_2 pulun multiplikasiyasına təbii olaraq müəyyən məhdudlaşdırıcı təsir etmişdir. Qısamüddətli dövlətin qiymətli kağızlar bazarının inkişafını ləngitməsi faktiki kəsirin proqnoz kəsirdən aşağı olmasının monetar sektora mənfi təsirini təşkil edir. Mərkəzi Bankın monetar tənzimləmə imkanlarını bu bazarın həcmnin kiçik olması məhdudlaşdırır. Dövlət istiqrazlarının yalnız fiskal məqsədlər üçün deyil, həmçinin monetar məqsədlər üçün emissiya olunmalı olması Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri tərəfindən də təsdiq edilib. Dövlət büdcəsinin faktiki kəsiri proqnoz kəsirdən az olduğu üçün, onun örtülməsi mənbəyi kimi qısamüddətli dövlət istiqrazlarının emissiyasının artırılmasının mümkün olmaması da aydın görünür.

3.2. Azərbaycanda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilmə perspektivlərinin araşdırılma istiqamətləri

Dövlət borcu siyasəti hər bir ölkənin iqtisadi sistemində ümumi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi sahəsində onun rəhbərliyi tərəfindən icra edilən iqtisadi siyasətin çox mühüm istiqamətlərindən biridir. Dövlət borcunun idarə edilməsi ilə əlaqədar icra edilən siyasət iki aspektdə işlənib hazırlanmalıdır: ölkə iqtisadiyyatının inkişafı maliyyələşdirildikdə xarici maliyyə mənbələrinin tapılması, vəsaitlərin milli iqtisadi sistemə, onun dirçəldilməsinə istiqamətləndirilməsi və onlardan istifadənin çox düzgün və konkret prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi birinci aspektdir. Alınmış dövlət borcunun geri qaytarılmasının təmin edilməsi isə ikinci aspektdir. Burada, həmçinin xarici borcun əsas məbləğinin və onunla əlaqəli olan faizlərin qaytarılması planlaşdırılır. Hər iki istiqamətin bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birini tamamladığını da qeyd

etmək lazımdır. Hər hansı bir prioritetə görə səmərəli, təkmilləşdirilmiş bir siyasətin tətbiq edilməsi başqa bir istiqamətdə fəaliyyəti stimullaşdırır. Əks halda, belə stimuldan söhbət açmaq asan olmazdı. Xarici mənbələrdən maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunması, onlardan istifadə olunması və xarici borcun qaytarılması ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi, inkişaf perspektivləri ilə bağlıdır. Birbaşa təkə istehsalın artırılması, intensivləşməsi deyil, həmçinin sənayenin strukturunda qabaqcıl dəyişikliklər ortaya qoya biləcək sahələrin inkişafını, bütövlükdə iqtisadiyyatın müfəssəl inkişafını, kompleks sosial-iqtisadi inkişafı və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası zərurəti bu proses tərəfindən reallaşdırılır. Buna görə də, milli iqtisadiyyatın kompleks inkişaf strategiyası çərçivəsində dövlət borcu məsələsinin həlli, eyni zamanda dövlət borcu siyasətinin işlənilməsi və hazırlanması vacib əhəmiyyətlidir. Milli iqtisadi sistemdə güclü istehsal potensialının formalaşması və istehsal bazasının yaradılması bu yöndə əsas prioritetlərdən biridir. Əsas daxili tələbatın yerli istehsal sayəsində təmin edilməsi və ixracdan asılılığın aradan qaldırılması bunun əsas məqsədlərindən biridir. Lakin ixrac yönü sənayenin inkişafı burada perspektiv kimi qarşıya məqsəd kimi qoyulmalıdır.

İqtisadiyyatın bir çox sahələrinin yenidən qurulması, bu sahələrin elm tutumlu məhsul istehsalı istiqamətində təkmilləşdirilməsi keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün dövlət borcu siyasətinin prioritetləri sırasında xüsusi diqqət yetirilməli olanlardır. Yeni müəssisələrin yaradılması ilə bərabər, mövcud olanların yaxşılaşdırılaraq, onların ixrac potensialının yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, xammal ixrac edən ölkələrin, o cümlədən neft və qaz yanacağı ixrac edən ölkələrin ixrac potensialını (hətta belə demək mümkünsə ixrac büdcəsinin) dünya bazarındakı rəqabətdən, xüsusilə də dünya qiymətlərindən asılılığını bu yöndə fəaliyyətin həyata keçirilməsi aradan qaldırır. Digər tərəfdən isə, valyuta daxilolmaları üçün ölkə xəzinəsi daha etibarlı mənbə ilə təmin edilmiş olar və dünya bazarında qiymətli əmtəələrin istehsalçısı və ixracatçısı kimi ölkənin də rolu böyüyər. Sözsüz ki, inkişaf xəttinin bu yöndə davam etdirilməsi həm ölkənin dövlət borcu yükünün xəfifləməsinə, onun öz xarici borcunu qaytara bilməsinə

imkan yaradır, həm də borclu ölkənin dünya iqtisadi sistemində daha sağlam iqtisadi-maliyyə münasibətləri bərqərar edə bilməsi, bu münasibətlər kontekstində öz maraqlarını qarşılaya bilməsi üçün əsas verir. Həm investisiyalar, həm də borc vəsaitləri formasında ölkəyə maliyyə axınlarının cəlb edilməsinə belə bir inkişaf modelinin seçilməsi yardımçı olur.

Bir çox hallarda, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məsələlərə ölkənin milli valyuta kursunun idarə edilməsi problemi də öz təsirini göstərir. Milli valyutanın aşağı kursu yerli istehsalın rəqabət bacarığını və ölkənin ixrac potensialını qorumaq üçün təmin edilir. İdxalın artımına əks təsir göstərən və ixraca təkan verən və ixracın fiziki həcmi artıran milli valyutanın kursunun aşağı saxlanmasıdır. Lakin burada hasilat sənayesinə, yəni xammal sahələrinə investisiya axınının üstünlük təşkil etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, bu, ən axırda həmin sahələrin effektiv istifadəsinə maneçilik törətməklə, həmçinin ölkənin xammal ixracından asılılığını artırır. Ona görə də, iqtisadiyyatda yenidənqurma, müasirləşmənin həyata keçirilməsinə stimulu azaldan milli valyutanın dəyərdən düşməsi, kursunun aşağı olmasıdır. Lakin bizim qənaətimizə görə, iqtisadiyyat strukturunun yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi həm də ölkənin dövlət borcu yükünün azaldılmasına, ölkənin ixracdan əldə etdiyi valyuta resurslarından effektiv istifadə edilməsinə, milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına şərait yaradar. Deməli, xarici borcun idarə edilməsi ilə əlaqəli icra edilən siyasət iqtisadi artımın stimullaşdırılması yönündə siyasətin prioritetləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə olmalıdır. Hər iki məsələnin həm əvvəldən, həm də iqtisadi inkişaf kontekstində bir-birinə xidmət etməli, bir-birini tamamlamalı olduğunu demək mümkündür.

Bu günkü gündə, sürətli inkişaf yolu keçmiş respublikamızda da beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya şəraitində iqtisadi strukturun yenidən bərqərar edilməsi, müasirləşməsi yönündə xeyli işlər həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, həm təcrübi sahədə, həm də qanunverici-hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində ardıcıl, qətiyyətli addımlar atılmaqda davam edir.

Zənnimizcə, yeni dövlət borcu vəsaitlərinin cəlb edilməsindən ötrü müddətin düzgün seçilməsi dövlətin xarici borcla əlaqədar siyasətində əsas diqqət yetirilməli

olan məsələlərdən biridir. Bu məsələni borcların qaytarılmasına görə fəaliyyətlə uzlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün, hər il yeni cəlb edilən borc vəsaitlərinin, kreditlərin həcmnin xarici borcun qaytarılan həcminə yaxın olması mütləqdir. Bu uyğunluğa riayət edilməsi ilbəl xarici borc həcmnin artmasını müəyyən mənada qabaqlaya bilər, onun yığılıb qalmasının, dövlət büdcəsi üçün, həmçinin gələcək nəsillər üçün borc yükünə çevrilməsinin qabaqlanılmasında əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi çıxış edir. Xarici borcun optimal strukturunun müəyyənləşdirilməsi dövlət borcu siyasətinin digər mühüm elementlərindən birini təşkil edir. Bu yönümdə fəaliyyət iki xüsusiyyət üzrə icra edilməlidir. İlk növbədə, borcun optimal strukturu borcun müddəti baxımından müəyyən edilməlidir. İkincisi, xarici borcun əsas məbləğinin və % ödənişlərinin ödənməsi qrafiki düzgün müəyyən edilməlidir.

Xarici dövlət borcunun quruluşu ilə bağlı vacib olan risklər də realdır. Bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq mümkündür:

1. xarici dövlət borcunun xidməti məsrəflərinin yüksək olması.
2. əcnəbi dövlətlər və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının önəmli vəzifəsi sayılan dövlət borcu öhdəliklərinin xüsusi kütləsinin artması, çoxalması və bəhs olunan borcların quruluşunun optimallaşdırılması sahəsində lazımi fəaliyyətin icra edilə bilməməsi və ya kreditorların onu dəstəkləməməsi.
3. xarici dövlət borclarının təzədən maliyyələşdirilmə prosesi zamanı daxili borc vəsaitlərindən istifadə edə bilmə imkanlarının minimal olması.
4. xarici borcun geri qaytarılması prosesində müntəzəmliyin qorunub saxlanamaması və borca görə ödəmələrin maksimal dərəcəyə qalxması.
5. Regional və Korporativ borclarla əlaqədar risklərin çoxalması və onlara nəzarətin mümkün olmaması.

Dövlət borclarının yenidən maliyyələşdirilməsilə ilə bağlı risklərin nəzərəçarpacaq qədər azalmasına daxili və xarici bazarlarda borc vəsaitlərinin cəlb olunması fürsətləri tədricən zəiflədikdə və eyniləşdikdə, o vaxt, onların dəyəri və müddəti baxımından belə münasib cəlb olunma fürsətləri səbəb ola bilər.

Borca xidmət qrafikinə dəyişdirilməsi və borcun geri qaytarılma prosesinin həyata keçməsi yeni xarici borcların və kreditlərin cəlb olunmasına aiddir. Amma belə ödəniş qrafikinə əvvəlki borclar üçün və sonradan yeni cəlb edilmiş borc vəsaitləri üçün riayət edilməməsi axırda ödəmələrin həcmində pik səviyyəyə çatmasına, onların üst – üstə gələrək dövlət üçün borc yükünə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Və bu prosesin mürəkkəbləşməsi borc böhranına gətirib çıxarır. Hər bir yeni kredit, borc üçün qəbul edilən şərt dövlət borcuna görə ödəmələrin ümumi qrafikinə cəm halda təsir edə bilməsi faktını da qeyd etmək lazımdır. Məhz bu anlamda, dövlət borcuna görə ödəmə müddətinin və buna sərf olunan xərclərin azaldılması sahəsində işlərin icra edilməsi də nəzərə alınmalıdır. Çünki, həmin borc məbləğinə görə ödənişlərin aktivləşməsi, yəni belə desək, artıq “borc sayğacı”nın işə düşməsi və faizlərin hesablanması prosesi borcla bağlı müqavilə imzalandığı tarixdən başlayaraq işə düşür. Əgər hansısa bir səbəb üzündən borc vəsaitlərinin lazım olan məqsədlərə yönlənməsi, onun təyinatı üzrə istiqamətləndirməsi yaxud borcu alana gəlib çatması yubanırsa, bunun heç də xərçsiz başa gəlmədiyini söyləmək mümkündür. Elə bu səbəbdən də, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi və xərclənməsi məsələlərinin mərkəzləşmiş qaydada həyata keçirilməsi daha yaxşı olar. Dövlət borcu vəsaitlərinin uçotu və qeydiyyatının vahid sisteminin yaradılması zərurətini reallaşdıran da budur. Əlbəttə ki, bu proseslər hökumətin tam nəzarəti altında icra edilməlidir. Daxili dövlət borcları üçün mümkün və məqsədəuyğun olan da bu mexanizmdir.

Bildiyimiz kimi, yaxın qonşu ölkə Rusiyada dövlət borcu məsələsi iqtisadi sistemə kifayət qədər təsirli bir məsələ kimi qəbul olunmuşdur. Rusiyada xarici borcun optimal idarə edilməsinin prioritetlərindən biri kimi, birbaşa bu problemlə məşğul olan Agentliyin yaradılması tədqiqatlar tərəfindən təklif edilir. 1917-ci ilə qədər, Rusiyada belə bir vəzifəni icra edən təşkilatın (strukturun) fəaliyyət göstərməsi kimi bir tarixi faktı da qeyd etməliyik. Bu struktur, borcun qaytarılmasına görə Dövlət komissiyası olaraq fəaliyyət göstərmişdir. ABŞ-ın da büdcə sistemində müvafiq funksiyaları həyata keçirən xüsusi Büro – federal xəzinədarlığın struktur yarım-bölməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Sözsüz, 1995-ci ildən indiyədək, Azərbaycanın da xarici borcunun artmaqda davam etdiyini nəzərə alsaq, o zaman respublikamızda da belə bir strukturun yaradılmasına böyük ehtiyac olmasını görə bilərik. Dövlətin dövlət borcu siyasətinin fəal icra edilməsində idarə etmə ilə əlaqədar məsələlərin yaxşılaşdırılması ilə bərabər, dövlətin daxili borc bazarının inkişaf etdirilməsi, dövlət büdcəsinin tarazlaşdırılması, borclu ölkənin ödəmə bacarığı ilə əlaqədar beynəlxalq arenada müsbət fikrin, rəyin formalaşmasına nail olunması, dövlətin maliyyə resurslarının həcmnin yüksəldilməsi vacib ön şərtlər kimi hesab olunur. Dövlət borcu siyasətinin önəmli üstünlüklərindən biri də borclu ölkənin maliyyə təşkilatları, beynəlxalq maliyyə institutları ilə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsidir. Burada bu quruluşların resurslarının sayəsində maliyyələşdirilən layihələrin tətbiq edilməsi sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin təmin olunmasının təkmilləşdirilməsinə gərək var. Hərdən yatırım layihələri və fərqli məqsədlərə görə hökumət tərəfdən büdcədən vəsaitlərin sərf olunmasına məhdudiyyət qoyulur. Beynəlxalq təşkilatlardan borcların cəlb olunmasına da məhdudiyyət qoyulur və burada önəmli olaraq büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə borc vəsaitlərinin minimal cəlb olunması qəbul olunur. Əksər hallarda, ölkənin xarici borclarının ümumi quruluşunda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınmış kreditlərin, borc vəsaitlərinin xüsusi həcmnin minimumuna endirilməsi tövsiyə olunur və lazım olarsa, bu vəsaitlərdən imtina edilməsi belə olunmur. Hazırda, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının kreditlərindən istifadə etməkdən bir çox İEO tərəfindən imtina edilir. Yalnız Mərkəzi Asiya və Avropa regionunda olan MDB ölkələri və Şərqi Avropa ölkələri (postsosialist ölkələri) tərəfindən onun kreditlərindən aktiv şəkildə yararlanırlar. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və qurumları ilə qarşılıqlı əlaqələrin başqa bir özünəməxsus cəhəti də vardır. Bu o mənaya gəlir ki, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından cəlb olunan kredit, borc resurslarının dəyəri çox da yüksək olmasa da, bu gedişatla əlaqədar dolayı xərclər müqayisədə yüksək olur. Belə xərclər konsultasiya xidmətləri, layihələrin icra edilməsi üçün qrup xərcləri, öhdəliklərə görə kommissiya xərcləri və s. ehtiva edir. Bir çox hallarda layihələrlə əlaqədar,

həmçinin regional layihələrlə əlaqəli konsultasiya xidmətlərinə görə xərclərin məbləği layihə dəyərinin 5-10%-i həddinə çatır. Həmçinin, layihə çərçivəsində görülən işlərin, xidmətlərin dəyəri layihələrlə əlaqəli keçirilən tenderlər vasitəsilə artır. Nəticədə, bu da layihələrin bahalaşmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də, həmin strukturlardan alınan borcların qaytarılması bu təşkilatlarla borc əlaqələrinin qurulmasında əsas xərc kimi nəzərə alınmalıdır. Bu anlamda, xarici mənbələrdən cəlb olunan borc vəsaitlərinin faydalılığını əsaslandırmaq və ilkin qiymətləndirmək zəruridir. Borc vəsaitlərlə birgə yatırım layihələrin də səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi xüsusi əhəmiyyətlidir. Layihələrin maliyyə, büdcə və iqtisadi səmərəlilik cəhətdən qiymətləndirilmə prosesi burada reallaşdırılır. Fikrimizcə, bu qiymətləndirmə hərtərəfli əhəmiyyətə malikdir. Çünki dövlət borcu vəsaitləri ilə reallaşdırılan layihələrin effektivliyinin müəyyən olunması milli iqtisadiyyat, o cümlədən də sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində prioritet sayılmayan layihələrin bu vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq, onun həm cəmiyyət üçün, həm də iqtisadi sistem üçün neqativ sonucunun təsirindən yayınmaq mümkündür. Həm də çalışmaq lazımdır ki, bu sferada real iqtisadi sahənin inkişafı ilə bağlı layihələrə daha çox üstünlük verilsin. Ölkənin dövlət borcunun, vəsaitlərinin cəlb olunması şərtlərinin optimallaşdırılması və onun ümumi borc kapitalı bazarında mövqeyinin qorunması, bu bazara daxil ola bilmə imkanlarının sadələşdirilməsi üçün xarici səhmdarlarla normal ikitərəfli əlaqələr yaratması, bu əlaqələrin institusional quruluşunun təkmilləşdirilməsi də önəmli rol oynayır. Bu yolda aşağıdakıların reallaşdırılması vacib hesab edilə bilər:

1. Ölkənin iqtisadi-maliyyə cəhətdən xarici səhmdarlara və reyting agentliklərinə zamanında və dəqiq, düzgün məlumatların çatdırılması üçün sadə, çevik sistemin yaradılması:

2. Xarici kreditorlarla, səhmdarlarla ikitərəfli münasibətlərin formalaşdırılması məsələləri ilə bağlı eləcə də bu münasibətlərin tənzimlənməsi, nizama salınması məsələlərində fəaliyyətin uzlaşdırılması funksiyasının yaradılması:

3. Dövlət orqanlarının və idarələrinin vəhdət şəkildə fəaliyyətinin uzlaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması:

Dövlət borcu siyasətinin reallaşdırılmasında yuxarıda bildirdiyimiz məsələlərə diqqət verilməsi ölkənin beynəlxalq arenada mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, borc strukturunun yaxşılaşdırılmasına, dövlətin büdcəsi üçün borc miqdarının təsirinin yüngülləşdirilməsinə yaxşı təsir göstərə bilər. Sözsüz ki, burada qanunverici bazanın optimallaşdırılması, müvafiq qanunverici aktlarda dəyişikliklərin reallaşdırılmasına, o cümlədən də xarici borcun idarə olunmasıyla bağlı olan məsələlərin təkmilləşdirilməsinə gərək vardır. Bu borclar ilə əlaqədar risk faktorun təsirini xarici borcun quruluşunda xarici valyutanın nominal miqdarında üstünlük təşkil etməsi də çoxaldır. Bu isə, xarici borcun idarə olunmasında valyuta siyasətindən və tədiyyə balansının durumundan asılılığını daha da artırır. Bu durumda, aradır xarici borcun zamanla daxili borcla əvəzlənməsi siyasəti də tətbiq oluna bilər. Bu o mənaya gəlir ki, uzunmüddətli daxili borclanmaya daha çox üstünlük verilməsi dövlətin borclanmasının icra edilməsi zamanı ümumi prioritetlərdən sayılır. Bunlar arasında tarazlığın yaradılması fərsəti, zamanla daxili və xarici borclanma faizlərinin bir-birinə yaxınlaşdırılması ilə gerçəkləşir. Ölkədə reallaşdırılan pul-kredit siyasəti və valyuta siyasətindən dövlət borcu resurslarının cəlb olunmasının effektivliliyi də önəmli dərəcədə asılıdır. Bu vəsaitlərin dəyəri, qiyməti isə səhmdarlar tərəfindən bu ölkəyə verilən riskin dəyərindən asılıdır. Dövlətin həm daxili, həm də dövlət borcu siyasətinin icra edilməsində effektivliyin artırılması və nəzarətin saxlanması sahəsində aşağıdakıların icra edilməsi, onların əsas olaraq diqqətə alınması lazımdır:

1. Dövlət borclarının həcmi qaytarılmalı olan dövlət borcunun həcmindən artıq olmamalıdır.

2. Hökumətin bu borcları qaytarması və onlara xidmətə görə öhdəliklərini təminatlı şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün, dövlət borcunun həcmi və strukturu buna imkan verməlidir. Bu, borcun yenidən maliyyələşdirilməsi imkanını həm də dövlət büdcəsinin imkanlarından və konkret dövr üçün xarici iqtisadi konyukturanın dəyişməsindən asılı olmadan təmin etməlidir.

3. Ümumilikdə, dövlətin borc siyasəti onun həm daxili, həm də xarici bazarlardan borc resurslarının cəlb edilməsi ilə əlaqədar vəziyyətin dəyişməsinə qarşı çevik olmalıdır.

4. Borc, müəyyən siyasi dövrə görə borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi mənbələrinin, formalarının və vasitələrinin, alətlərinin seçim edilməsində sərfəli imkanlardan istifadəni qarşılmalıdır.

5. Dövlət borclarının, xüsusilə də, xarici borc strukturunun, ona xidmət dəyərinin azaldılması, borc resurslarının cəlb edilməsi və ölkənin üzləşə biləcəyi risklərin minimallaşdırılması sahəsində borcların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və borc siyasətinin bu hədəflərə istiqmətlənməsinin təmin edilməsi.

6. Xarici dövlət borcunun geri qaytarılmasında, ümumi baxımdan dövlət borcu azaldılmasında əlverişli mənbələrin seçilməsinə nail olmaq və bu məqsədlə borclu olan ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafı və dünya bazarına inteqrasiya olma maraqları istiqamətindən çıxış etmək.

7. Maksimum dərəcədə dövlət borclarının quruluşunda daxili borclarla müqayisədə xarici borcun miqdarının azaldılmasını əldə etmək.

8. Ölkənin beynəlxalq borc sistemində müsbət imicinin formalaşması yolunda aktiv fəaliyyətin reallaşdırılması, onun öz borc siyasətində bu üstünlüyünün daimi nəzarətdə altında saxlanması.

9. Xarici borc siyasəti zamanı beynəlxalq maliyyə təşkilatları və maliyyə institutları ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına xüsusi önəm verilməsi vacibdir. Bu məsələlər zamanı ölkənin siyasi-iqtisadi və sosial maraqlarının təçkilinə nail olmaq və onun daima diqqət mərkəzində saxlanılmasını təmin etmək.

Dövlət borc siyasətinin önəmli prioritetlərindən biri də xarici borcun idarə olunması sisteminin formalaşması və bu sistemin təkmilləşdirilməsidir. Öncəliklə onu vurğulayaq ki, xarici və daxili dövlət borcu bir idarəetmə vasitəsi, aləti və idarəetmə obyektidir. İdarəetmə vasitəsi kimi qanunverici orqanla birgə icra orqanları onun vasitəsi ilə maliyyə bazarına və pulun dövriyyəsinə, sərmayələrin və istehsalın qədərinə, məşğulluğun həcminə və əhalinin yığımlarının təşkil

olunmasına və digər baş verən bir çox iqtisadi proseslə zamanı təsir imkanları qazanırlar. Dövlət borclarının idarə olunması dövlətin borc öhdəliklərinin buraxılması və yerləşdirilmə prosesi ilə bağlı, dövlət qiymətli kağızlar sisteminin tənzimlənməsi, borcların geri qaytarılması və onlara xidmət, borcların (ssudaların) və təminatların verilməsi ilə bağlı reallaşdırılan fəaliyyətin toplusudur.

Dövlətin borclarının idarə olunmasının başlıca vəzifələri daxili və xarici borclanma ilə bağlı ümumdövlət strategiyasının hazırlanmasından, borc resurslarından uyğun şəkildə istifadə edilməsi, borc öhdəliklərinin zamanında yerinə yetirilməsi aiddir. Bu vəzifələrin reallaşdırılması dövlət borclarının idarəolunma sisteminin yaradılmasını lazımı edir. Və bu sistem daxilində gerçəkləşdirilən vəzifələrin miqyası daha da artır. Ümumilikdə borcların idarəolunma sistemi vasitə ilə aşağıda yazılmış vəzifələrin həll olunması nəzərdə saxlanılmalıdır:

1) Daxili və xarici borcların miqdarının ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə, sosial və iqtisadi proqramların icra olunmasına, ölkədəki vəziyyətə normal təsir göstərəcək çərçivədə saxlanılması;

2) Xarici borcun dəyərinin minimallaşdırılması borclanma müddətinin yüksəldilməsi və dövlət qiymətli kağızlarının gəlirliyinin aşağı endirilməsi əsasında;

3) Ölkənin inkişaf etməsinin öncül istiqamətlərinin təmin olunması üçün dövlət borcu mənbələrindən uyğun həcmdə vəsaitlərin cəlb olunması;

4) Xarici borclanma istiqamətində ümumdövlət proqramlarının maliyyə ilə təmininin məqsədəuyğun olmasının və imkanlarının aşkar olunması;

5) Xarici borclanma fəaliyyətində inkişaf etmiş bazar iqtisadi sistemə uyğun olan modern vasitələrin tətbiqi və borcun idarəolunması alətlərinin inkişaf etməsi, təkmilləşdirilməsi;

6) Dövlətin hər zaman öz öhdəliklərini ödəmək imkanında, iqtidarında olması haqqında xarici dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və eləcə də institutları, beynəlxalq borc bazarında mənfi olmayan rəyin formalaşdırılması və onun saxlanması yolunda müntəzəm fəaliyyətin reallaşdırılması.

7) Dövlət borcu vəsaitləri ilə maliyyələşdirilən investisiya layihələrinin dəqiq işlənməsinə və onların gerşəkləşdirilməsi prosesinin axıra qədər daimi nəzarətdə tutulması;

8) Dövlət borcu vəsaitlərindən istifadənin effektivliliyinə və məqsədəuyğun olmasına daimi nəzarətin təmini baxımından nəzarət sisteminin yaradılması;

9) Xarici borcların gecikmədən qaytarılması və onlara görə faiz ödəmələrinin zamanında icra olunması;

10) Yuxarıda vurğulanan vəzifələrin reallaşdırılması istiqamətində bütün səlahiyyətli orqanların fəaliyyətinin optimal uzlaşdırılması.

Bir cəhəti də vurğulamaq yaxşı olardı ki, dövlət borclarının idarə olunma sisteminin ayrılmaz və çox məsuliyyətli bir həlqəsi olan xarici borcların idarə olunma sisteminin özünü də daimi olaraq təkmilləşdirilməsinə, bu yolda islahatların aparılmasının lazımlılıq hiss edilir. Bu islahatlar aşağıdakı zərurətdən yaranmışdır:

- dövlət borcu bazarında onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- dövlət borclarının quruluşunun optimallaşdırılması;
- xarici mənbələrdən cəlb olunmuş borcların idarə olunması sahəsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul olunmasının təmini;

- dövlət borclarının idarə olunması və onların effektivliliyinin dəyərləndirilməsi istiqamətində inteqrasiya olunmuş və asanlaşdırılmış strateji planlama sisteminin formalaşdırılması;

Xarici borclarına dövlət maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasının hüquqi bazasının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi;

- hər bir müəyyən olunmuş mənbədən cəlb edilmiş borc vəsaitinin, konkret kredit formasının, növünün faydalılığının dəyərləndirilməsi imkanlarının təmini;

Borcların idarə olunma sisteminin effektivləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən, vasitələrindən biri də xarici borcun idarə olunmasının ideal qanunverici bazasının yaradılması prosesidir. Əlbəttə ki, belə qanunverici baza bu fəaliyyətlərlə bağlı reallıqları nəzərə almalıdır: iqtisadi, siyasi, həm də praktik. Həm də başqa sferalarda olan qanunverici aktlarla qismən də olsa

əlaqələndirilməlidir. Vurğulamaq lazımdır ki, ümumiyyətlə borcun, xarici kreditlərin tənzimlənməsinin iki cəhətini fərqləndirmək lazımdır. Fikrimcə, dünya iqtisadiyyatının hazırki inkişafına görə hər iki cəhətin ayrılıqda və onların özləri ilə qarşılıqlı əlaqələri fonunda öyrənilməsi lazımi amildir. Ona görə ki, bəzi dövlətlər vardır, onlar eyni anda kreditor və debitor kimi beynəlxalq borc (kredit) münasibətlərinin iştirakçısı olurlar.

Bir sıra İEÖ-də kreditlərin, borc resurslarının verilməsi və eyni zamanda alınması prosesi öz konstitusiyalarında, digər ölkələrdə isə parlament aktlarında göstərilmişdir. Konstitusiyada maliyyə nazirindən də vəsaitlərlə aparılan iş haqqında parlamentə və onun üzvlərinə informasiya verilməsi tələb edilir. Bu tələb iki səbəbə dayanır:

1) borcun verilməsi və yaxud kreditin alınması ilə razılaşmalardan sonra bu vəsaitlərdən istifadə edilməsi auditor nəzarəti ilə bağlıdır.

2) parlament öz seçimlərini bu vəsaitlərlə bağlı informasiyalarla təchiz edə bilməlidirlər.

Dövlət borclarının vahid idarəolunma sisteminin formalaşması alətlərinin mobilizasiya olunması və onların planlı şəkildə səmərəli istifadə olunmasını təmin edir. Burada bu prosesin iştirakçısı olan müvafiq orqanların fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması, onların qarşılıqlı təsiri sisteminin və qaydalarının qanunvericiliyə əsasən hazırlanması, valyuta, pul-kredit və borc və büdcə siyasətini müəyyənləşdirən, onu reallaşdıran orqanlar arasında məlumat mübadiləsi sistemlərinin hazırlanması, müvafiq orqanların səlahiyyətlərinin və funksiyalarının qanunvericiliyə əsasən müəyyən olunması və konkretləşdirilməsi ilə bağlı olan məsələlər dövlət borclarının idarəolunmasının qanunverici əsaslarının möhkəmləndirilməsi sisteminin önəmli amilləri kimi qəbul olunur. Qeyd edək ki, dövlət borclarının vahid idarəolunması sisteminin yaradılması həm daxili, həm də xarici borcların cəlb olunması, onların qaytarılması və xidmətə bağlı olan bütün icra olunan əməliyyatlar üzrə qeydiyyatların vahid şəkildə reallaşdırılmasını təmin edə bilər. Borcların idarəolunması sistemində bu elementlərin təmini, borclarla bağlı

olan xərclərin daimi nəzarət altında saxlanması, bu xərclərin optimallaşdırılmasına zəmin yaradır.

RF-da dövlət borclarının uçotu və qeydiyyatı vahid sistem üzərindən hərəkət edir. Bu sistem daxilində dövlət öz borclarının (həm daxili həm də xarici) qeydiyyat olunması barədə kitabının yaradılması və dövlətin borc öhdəlikləri ilə bağlı olan məlumatların bu kitaba yerləşdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tələb edilir. Bir neçə ölkələrdə (məsələn, Danimarka, Yeni-Zelandiya, İrlandiya, İsveç) borclara xidmətlə bağlı olan məsrəflərin və risklərin minimuma endirilməsinə yönəlmiş yeni idarəetmə metodları icra olunur. Borc öhdəliklərinin idarə olunmasına bu tərzdə yeni məzmununda yanaşma qiymətli kağızlar portfelinin idarə olunması praktikası ilə qismən yaxınlıq təşkil edir, amma burada başlıca məqsəd borcla bağlı olan xərclərin minimumlaşdırılmasıdır. Borc portfelinin idarə olunması əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi portfelin valyutanın növünə və borcun qaytarılma zamanına görə, faiz stavkalarının quruluşu və ödəmələrin daimi qrafik əsasında həyata keçirilməsi məsələləri üzrə aparılır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu gün büdcə kəsiri yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin deyil, həm də inkişaf etmiş ölkələrin üzləşdiyi problemlərdən biridir. Xüsusilə son illərdə büdcə kəsirlərinin əhəmiyyəti dövlət xərclərinin artması və ümumi borc stokunun çoxalması səbəbi ilə artmışdır. Büdcə kəsirlərinin səbəbləri fərqlidir və iqtisadiyyatdakı büdcə kəsiri fərqli təsirlər gösdərir. Buna görə də büdcə kəsirini düzgün müəyyən etmək vacibdir. Ədəbiyyatlarda fərqli büdcə kəsiri hesablaşma üsulları vardır. Bu üsullardan ən çox istifadə olunanları ənənəvi büdcə kəsiri, ilkin büdcə kəsiri və əməliyyat büdcəsi kəsiridir. Ənənəvi büdcə kəsiri borçlardakı dəyişmələr nəzərə alınmadan toplam dövlət xərcləri ilə toplam dövlət gəlirləri arasındakı fərqi ölçər. Ənənəvi büdcə kəsirindən nominal və real faiz dərəcələri çıxıldıqdan sonra ilkin büdcə kəsirini verir.

Büdcə kəsirlərinin yaranmasının bir çox səbəbi var. Bu səbəblər də ölkələrin inkişaf səviyyəsi və ölkənin vəziyyətinə görə fərqlilik gösdərməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas səbəblər sosial təhlükəsizlik xərclərinin artması, dövlət xidmətlərinin artması, yaşlı əhalinin artması ilə fayladılıq əmsalının azalmasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə dövlət gəlirlərindəki qeyri-sabitlik, dövlət xərclərinin düzgün bölüşdürülməməsi, dövlət xərclərinin həyata keçirilməsində düzgün nəzarət sisteminin olmaması, iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsi, siyasi və hərbi səbəblərdir. Hər dövrün iqtisadi yanaşmalarında fərqli büdcə kəsiri anlayışı vardır. Klassiklərə görə, büdcə kəsiri fiskal və monetar siyasətin intizamını pozur. Büdcə kəsiri, işsizlik və infilyasiyanın yaranmasına səbəb olur. Keynesçi yanaşmaya görə büdcə kəsiri makroiqtisadi sabitliyi yaratmaq üçün bir vasitədir. Müəyyən dövr ərzində büdcə kəsirinin olmasının hər hansı problemi yoxdur. Neo-Klassik yanaşmaya görə əsas problem müvəqqəti büdcə kəsirləri deyil, davamlı büdcə kəsirləridir.

Bununla birlikdə ümumi nəticə olaraq deyə bilərik ki, büdcə kəsiri ölkənin makroiqtisadi stabilliyinə öz təsirini gösdərir.

Büdcə kəsirlərinin makroiqtisadi təsirləri bu kəsirləri maliyyələşdirmək üçün seçilən yola görə fərqlilik gösdərməkdədir. Məsələn daxili borçlanma zamanı ölkə

daxilində faiz dərəcələri artar bu zamanda ölkə ərazisində faiz dərəcələrindən asılı olan şirkətlərə neqativ təsir gösdərəcək. Bütçə kəsirlərinin maliyyələşdirilməsində seçilən monetar siyasət inflyasiyaya ciddi təsir gösdərməkdədir. Valyuta ehtiyatlarından istifadə ancaq qısa dövrdə öz müsbət təsirini gösdərə bilər. Uzun dövrdə isə valyuta məzənnə riskini artıraraq sərmayənin qaçışına səbəb ola bilər. Özəlləşdirmə isə özəlləşdiriləcək dövlət əmlakının məhdud olması səbəbi ilə hər zaman istifadə olunacaq bir yol deildir. Vergilərin artırılması isə ölkə daxilində sahibkarlıq fəaliyyəti mənfi təsir göstərə bilər.

Ortaya çıxan nəticələrə görə aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik.

1. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkə kimi fiskal siyasəti həyata keçirərkən xarici təcrübələri öyrənərək bir sıra proqramlar qəbul edərək bu proqramların həyata keçirilməsi təmin etmək.

2. Bu proqramlar həyata keçirilərkən nəzarət mexanizminin düzgün qurulması.

3. Dövlət xərclərinin və bütçə daxilolmalarının yerinə yetirilməsi zamanı şəffaflığın qorunub saxlanması.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Atakişiyev M.C. (2010) “Mikro və makroiqtisadiyyat” Bakı, “Təhsil”.- 500 səh.
2. Azərbaycan dövlət borcu haqqında qanunu 2007
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2015-ci il tarixli, 1384-IVQD nömrəli Qanunu ilə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə)
4. Bayramov Q., Əhmədov İ.və Mehdiyev A. (2006) “Büdcə işi” Bakı, “Elm”.- 332 səh.
5. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B. və Qurbanov F.Ə. (2003) “Büdcə sistemi” Bakı, “Elm”.-320 səh.
6. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002 ci il qanunu.
7. Dornbuş R., Fişer S. və Stars R. (tərcümə: Ş.Adıgözəlov, A.Qasımov) (2015) “Makroiqtisadiyyat” Bakı, “Şərq - Qərb” .-637 səh.
8. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. (2002) “Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti” Bakı, “Səda”.- 412 səh.
9. Kəlbəliyev Y.A. (2012) “Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri” Bakı, “Elm”.-420 səh.
10. Kəlbəliyev Y.A., Məhərrəmov R.B.və Rzayev P.Q. (2011) “Xarici ölkələrin vergi sistemi” Bakı, “İqtisad Universiteti”. - 555 səh.
11. Kəlbəliyev Y.A. (2005) “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri” (monoqrafiya), Bakı, “Elm”.-468 səh.
12. Musayev A.F. (2004) “Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri” Bakı, “Elm”.- 422 səh.
13. Rzayev P.Q. (2013) “İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri” (monoqrafiya), Bakı, “Elm”.- 213 səh.
14. Şəkərəliyev A.Ş. (2009) “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər” Bakı, “ADİU”.- 415 səh.

Xarici dildə

1. Алиев И.Г. (2003) “Каспийская нефть Азербайджана” М.: Известия.-200 с.
2. Богданчиков С.М., Перчик А.И. (1999) “Соглашение о разделе продукции” М.: “Нефть и газ”.- 32 с.
3. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. (2014) “Экономический рост: теории и проблемы” Омск: Изд - во ОмГУ.-214 с.

1. Auty Richard M. (2006) “Resource Abundance and Economic Development” World Institute for Development Economic Research. New York: Oxford Press.- p. 839-846.
2. Tins J. (2005) “Stijns Natural resource abundance and economic growth revisited” Development and Comparative Systems, 0103001, EconWPA.-300 с.

İnternet resursları

1. <https://www.oecd.org/>
2. <https://www.researchgate.net/publication/313478376> (03.10.2018)
3. <http://www.oilfund.az>
4. www.taxes.gov.az
5. www.maliyye.gov.az
6. www.cbar.az
7. www.stat.gov.az

ƏLAVƏLƏR

Əlavə1: Dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin illər üzrə dinamikası

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017***
Gəlirlər-cəmi	11404,0	15700,6	17282,4	19496,5	18400,6	17497,0	17505,6	16526,7
<i>o cümlədən:</i>								
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,3	716,7	814,0	859,6	981,3	982,6	1145,6	1040,5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,8	2144,0	2232,0	2374,7	2312,7	2211,2	1983,3	2285,8
Torpaq vergisi	35,4	35,4	30,4	33,2	35,5	48,6	50,4	50,5
Əmlak vergisi	101,7	103,8	105,3	125,2	141,4	148,3	174,6	178,5
Əlavə dəyər vergisi	2082,4	2222,6	2366,7	2710,0	3119,5	3454,8	3623,6	3668,7
Aksiz vergisi	514,8	480,3	531,5	593,4	797,5	647,7	625,2	612,5
Mədən vergisi	130,2	129,7	125,6	121,6	116,3	116,2	110,4	111,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,7	433,2	592,3	675,3	684,6	934,6	861,3	903,0
Digər vergilər	90,4	140,5	157,4	161,4	192,6	247,6	457,0	505,6
Sair daxilolmalar	6146,2	9305,5	10305,4	11843,1	10031,4	8706,5	8474,6	7160,4

Xərclər-cəmi	11665,9	15397,6	17417,4	19146,5	18708,0	17784,4	17751,4	17548,0
<i>o cümlədən:</i>								
İqtisadiyyata	4879,9	6803,3	6960,7	8207,6	7598,4	6408,7	4134,0	4395,3
Təhsil	1170,8	1268,4	1453,7	1437,6	1553,8	1605,2	1754,5	1742,7
Səhiyyə	428,2	493,5	609,4	618,8	6654	708,3	702,2	704,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	1133,0	1495,7	1769,3	1750,4	1971,3	1857,3	2645,3	2350,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət	167,4	189,6	240,7	274,8	295,0	272,5	687,5	253,4
elmə	92,7	106,3	116,6	116,0	124,3	113,3	110,3	109,7
Məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq, hüquq-mühafizə	668,6	710,5	929,3	1059,3	1103,5	1105,8	1117,2	1177,6

qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	303,0	281,7	342,5	348,3	449,6	430,8	470,2	552,3
Sair xərclər	2910,4	4048,8	4994,6	5348,6	4948,5	5273,0	6140,5	6243,2

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2013-2018 ci illər ərzində AR vergi daxilolmaları (milyon manat).....	41
Cədvəl 2. Bütçə kəsiri və Ümumi Daxili Məhsul.....	46

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: 2018 ci ilə aid bütçə daxilolmaları.....	11
--	----